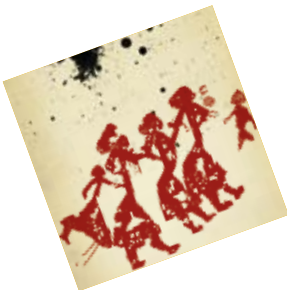

caroig • 12

ietec

instituto de estudios
territoriales el caroig

desembre 2019

Sopa de letras. Aquarel-la. 2016.

Editorial

El que lluitem som...¹

Els temps estan canviant cantava un cantaor nord-americà però potser a l'estat espanyol i ací al nostre territori — pobles, comarca, mancomunitats... — han canviat poc i, sembla que, malgrat la insistència d'algunes i les bones voluntats d'altres, l'horitzó imminent no és gens favorable, ni ací ni allà, per a la vida democràtica, ciutadana i radical, que ha de servir de revifament substancial de les nostres societats i que, les històriques lluites estan oblidant-se, just ara que la naixent democràcia, ara de capa caiguda, ha fet 40 anys institucionals i més de 50 anys de potència real, social i política i, a l'imaginari de totes,

estan les diferents pràctiques, mobilitzacions, moviments, vagues... assajats per enderrocar el fatal règim autoritari i claustrofòbic, malgrat la desfeta republicana.

L'exercici de recordar-vivificar aquestes lluites és el que ens ha fet a nosaltres i el que farà les generacions venidores... ens hem fet a nosaltres mateixos, som hereus d'una radicalitat republicana, il·lustrada, feminista i ciutadana, que encara hui lluita per brotar de les seues arrels malgrat les falses històries que roden i les ficcions alternes i autoritàries; hem d'afermar-nos en la continuïtat d'un procés democràtic republicà que no pot tindre mai uns valors monàrquics. No som el que no lluitem i, potser,

¹ Aquest número el dediquem, amb el cor en la mà, a totes les persones assassinades, represaliades... en el període 1939-1967 i, molt especialment, a Ricardo Simón Monerris i al seu fill Ricardo Simón Rovira.

Edició
Institut d'Estudis Territorials
El Caroig

Editor
pep aparicio guadas

Consell de direcció
Vicente Manuel Sanz Gómez,
Vicent Aparicio Guadas,
Juan José Castellano Castillo
i Jaume Piqueras Juan

Consell de redacció i assessorament:
Miguel Albalat Pareja, Gonzalo
Almela Tortosa, Marina Aparicio
Barberán, Mariola Aparicio Cortés,
Vicent Aparicio Guadas, Manolo
Aparicio Navarro (†), Mercedes
Barberán Juan, Teresa Barberán
Juan, Juan José Castellano
Castillo, Miguel Jesús Castillo
Gómez, Alfredo Barberán Cerdán,
Teresa Ciges Barberán, Ángeles
Cortes, Joan Gramuntell Picher,
Joseph Gulsoy, Toni Guzmán
Madrigal, José Antonio Piqueras
Arenas, Jaume Piqueras Juan,
Victoria Sanchis Guzmán, Vicente
Manuel Sanz Gómez, Javi Reig,
Francisca Borox López, Maite
Mollá Villaplana, Manoli Mollá
Villaplana, Trini Martínez i Rubio,
Vicent Guijarro Merlos i Encarna
Such Cardona

Col·laboradors d'aquest número:
Jaume Piqueras Juan, pep aparicio
guadas, Vicent Torregrosa,
Alfredo Barberán Cerdán, Fórum
de la nova ruralitat, Fernando
Calatayud i Enrique López, Carmen
Martínez Sáez, Manuela Mollá
Villaplana

Correcció i traducció:
IETEC el Caroig

Disseny i maquetació: gap

Il·lustracions:
Elena Martínez Garrigós

ISSN: 2386-2963
Dipòsit legal: V-1641-2014

Redacció, secretaria i administració:
Plaça de la Comunitat Valenciana s/n
46 810 Ènguera

ietecelcaroig@gmail.com

www.ietecelcaroig.tk

PVP 5 euros

tenim tots els exemples que vulguem desfilant davant nostre, com si foren una processó qualsevol amenitzada per qualsevol marxa reial, o no, i recordant-nos encara en el segle vint-i-u que el parèntesi de la dictadura militar és present i que la decadència instaurada amb ella encara està vigent i, a més, que la democràcia és molt dèbil.

I potser, ací-i-ara, això és el que caldria posar en primer pla en la dimensió sociopolítica i ciutadanal actual, un *momentum* de canvi i transformació, de vida quotidiana activa, fidel... protagonitzant unes presentacions i lluites socioculturals, educatives, econòmiques, polítiques... que enunciem i materialitzem en primer lloc, *en acte*, posteriorment, *en viu*, però sempre *en lloc*, educant-nos i transformant-nos puix ningú de nosaltres haguera lluitat, al poble i/o a la Canal de Navarrés, si prèviament no ens hagueren parlat de les lluites passades que, com sabem, són les llavors de les lluites presents-futures, per poder viure, dignament i plena, a les nostres ruralitats; *som el que lluitem!* ●

Lo que luchamos somos...¹

Los tiempos están cambiando cantaba un cantaor estadounidense pero quizás en el Estado español y aquí en nuestro territorio —pueblos, comarca, mancomunidades...— han cambiado poco y, parece que, a pesar de la insistencia de algunas y las buenas voluntades otras, el horizonte inminente no es nada favorable, ni aquí ni allá, para la vida democrática, ciudadana y radical, que debe servir de resurgimiento sustancial de nuestras sociedades y que, las históricas luchas están olvidándose, justo ahora que la naciente democracia, ahora de capa caída, ha hecho 40 años institucionales y más de 50 años de potencia real, social y política y, en el imaginario de todas, están las diferentes prácticas, movilizaciones, movimientos, huelgas... ensayados para derribar el fatal régimen autoritario y claustrofóbico, a pesar de la derrota republicana.

El ejercicio de recordar-vivificar estas luchas es lo que nos ha hecho a nosotros y lo que hará las generaciones venideras... nos hemos hecho a nosotros mismos, somos herederos de una radicalidad republicana, ilustrada, feminista y ciudadana, que aún hoy lucha por brotar de sus raíces a pesar de las falsas historias que ruedan y las ficciones alternas y autoritarias; debemos afianzarnos en la continuidad de un proceso democrático republicano que no puede tener nunca unos valores monárquicos. No somos lo que no luchamos y, tal vez, tenemos todos los ejemplos que queramos desfilando ante nosotros, como si fueran una procesión cualquiera amenizada por cualquiera marcha real, o no, y recordándonos aún en el siglo veintiuno que el paréntesis de la dictadura militar está presente y que la decadencia instaurada con ella todavía está vigente y, además, que la democracia es muy débil.

Y tal vez, aquí-y-ahora, eso es lo que habría que poner en primer plano en la dimensión sociopolítica y ciutadanal actual, un *momentum* de cambio y transformación, de vida cotidiana activa, fiel... protagonizando unas presentaciones y luchas socio-culturales, educativas, económicas, políticas... que enunciamos y materializamos en primer lugar, *en acto*, posteriormente, *en vivo*, pero siempre *en lugar*, educándonos y transformándonos pues ninguno de nosotros hubiera luchado, en el pueblo y/o en la Canal de Navarrés, si previamente no nos hubieran hablado de las luchas pasadas que, como sabemos, son las simientes de las luchas presentes-futuras, para poder vivir, dig-namente y plena, en nuestras ruralidades; *somos lo que luchamos!* ●

¹ Este número lo dedicamos, con el corazón en la mano, a todas las personas asesinadas, represaliadas... en el periodo 1939-1967 y, muy especialmente, a Ricardo Simón Monerris y su hijo Ricardo Simón Rovira.

Sumari

NOUS TEMPS I NOUS REPTES PER A LA CANAL DE NAVARRÉS:	
EL CANVI CLIMÀTIC I LES NOSTRES COMUNITATS.	3
SOLIDARITAT A LA CANAL DE NAVARRÉS DURANT LA GUERRA CIVIL	6
40 ANYOS DE DEMOCRÀCIA POLÍTICA MUNICIPAL. ENTREVISTA A	
ENRIQUE SÁNCHEZ SIMÓN, EXALCALDE DE ENGUERA.....	11
MANIFEST PER UN GOVERN EQUITATIU DEL TERRITORI VALENCIÀ	
CONDICIÓ PER A REVERTIR EL DESPOBLAMENT	14
LAS CAMPANAS DE LA CANAL DE NAVARRÉS. LA RECUPERACIÓN	
DE UN PATRIMONIO	17
HISTÒRIES PARADOXALS.....	19
ANÁLISIS DE LA COLECCIÓN DE FOTOGRAFÍAS DE JOSÉ MARTÍNEZ	
SÁNCHEZ (COLECCIÓN PRIVADA PROPIA)	20
PREMIOS AGRO 2019	22

Introducció

Des de la dècada dels 80 del passat segle, fa ja quasi quaranta anys, es varen encendre les alarmes mundials sobre les transformacions que l'activitat humana estava provocant al clima del nostre planeta. El 1988, amb la constitució dels IPCC (Grups Intergovernamentals d'Experts sobre el Canvi Climàtic, depenents de l'ONU) el món disposà d'una eina en forma d'informe periòdic sobre l'estat del canvi climàtic global així com sobre les conseqüències i les opcions per a adaptar-se al que és un fet inequívoc hui en dia. Al cinquè informe dels IPCC el 2013, es va comunicar l'evidència d'una acceleració del procés de calfament global alhora que s'advertia sobre una agudització dels efectes per a les diferents societats del món. Arran d'aquest informe i després de 24 conferències mundials sobre el clima en 18 anys, es varen signar els Acords de París el 2015 per 193 països per tal d'aplicar estratègies per a evitar un procés traumàtic de calfament accelerat del planeta. Des de la data dels Acords de París fins hui dia, no s'ha aconseguit reduir les emissions de gasos amb efecte hivernacle, el que suposa un fracàs general, detectant-se alhora un accelerament en el procés de calfament de l'atmosfera. Els IPCC qualifiquen la situació actual de “*crisi climàtica*” davant l'evidència de les enormes dificultats per a bastir polítiques coordinades a nivell mundial que permeten moderar l'augment de temperatures.

Mitjançant els mitjans de comunicació de masses, tots hem sentit parlar d'aquest panorama. Tal volta la major part de nosaltres, ho veiem com un fenomen que a hores d'ara, poc o res pot afectar-nos, refugiats a les nostres vivendes, sovint amb aire condicionat i sense preocupacions pels subministraments de queviures, garantits per la indústria agroalimentària, els hipermercats i una potent xarxa de distribució. Res més lluny de la realitat, no ens podem permetre el luxe de no reflexionar sobre el futur proper. L'home va aplicar tecnologia des del neolític per a conformar la natura a la seua imatge i a la seua mesura, el que ara estem veient és la conseqüència d'aquesta visió del món que ens ha fet viure d'esquenes a la realitat mediambiental, una errada que aviat o tard s'havia de fer palesa i portar-nos conseqüències. Als últims segles, en particular des del xix, coincidint i no per casualitat, amb la difusió del liberalisme econòmic i la industrialització, hem deteriorat les condicions d'habitabilitat del planeta fins a l'actual límit, arribant a comprometre la segu-

Nous temps i nous reptes per a la Canal de Navarrés: el canvi climàtic i les nostres comunitats.

Jaume Piqueras Juan,
UNED i IETEC i pep aparicio guadas, IETEC

retat alimentària a tot el món. Tal i com els IPCC assenyalen, no ens trobem només davant canvis a les regles del joc mediambiental, sinó que les modificacions a la natura portaran inexorablement conseqüències econòmiques i socials. Es preveuen migracions a escala global des de les zones a les quals l'agricultura arribe a ser impracticable fins a aquelles en les que la producció i distribució dels aliments estiga assegurada, naixent la figura del “*refugiati mediambiental*”. Tanmateix, de no aturar-se la pressió del fenomen, cosa poc probable, haurem d'esperar la modificació profunda de models productius que actualment es consideren d'èxit basats tots ells en el capitalisme neoliberal. La previsió per al proper futur a escala internacional és ben negra, hem de tindre en compte que cal una resposta internacional coordinada al problema climàtic, una fixació de noves regles mediambientals que haurien de complir-se per tots els Estats del planeta i això és a hores d'ara, una utopia molt llunyana. Vivim en un món instal·lat en la continua desregulació, servisca com a exemple que el capitalisme neoliberal predominant des del 1991, data de la fi del bloc soviètic, ara en una nova versió evolucionada que denominem capitalisme financer, ha aconseguit que no es respecten cap tipus d'acords, ni els de l'OMC que regulaven el comerç internacional ni tan sols els acords de desarmament que es signaren per aquelles dates. Si els polítics mundials no respecten ni les normes més elementals de convivència internacional, podem preveure que els acords mediam-bientals, que representen la necessitat de transformació profunda del model econòmic i d'eixe mateix capitalisme, mai seran matèria de seriosa consideració en el context mundial malgrat els esforços que algunes regions del planeta facen en el bon camí com parcialment és el cas de la Unió Europea.

La Canal de Navarrés: nous temps i nous reptes

La qüestió no és si el fenomen està produint-se o no, eixe debat està superat fa ja temps malgrat les perverses intencions d'alguns dels nostres més il·lustres

polítics, representants fidels de corporacions productives oposades a qualsevol canvi que pogués modificar la seua privilegiada posició. Davant la realitat dels canvis a la naturalesa, hem de reflexionar sobre com van a afectar-nos les noves condicions mediambientals. Eixe debat es el que obrim ara a nivell local i comarcal, partint de la necessitat de determinar quines han de ser les nostres prioritats com a comarca per a poder actuar davant els propers temps. Una part important de la nostra supervivència i del nostre èxit com a societat rau en la capacitat de predir escenaris canviants als quals haurem d'adaptar-nos de forma eficaç, aprenent amb la pràctica. Si el punt de partida en que es troba la Canal de Navarrés és complex a l'actualitat, amb problemes de despoblació i una feblesa econòmica i productiva persistent, el repte que representa el canvi climàtic per a una comarca com la nostra pot ser decisiu per al nostre futur i amb seguret-at, molt més decisiu del que pensem.

En allò econòmic, és un fet acceptat que l'agricultura convencional i la ramaderia van a canviar de forma notable en tot el relacionat amb la distribució geogràfica dels principals conreus i races domèstiques arreu el planeta i, a la nostra comarca, aquest canvi implicarà la necessitat de reinvertir en el sector agropecuari —tant des de l'àmbit privat com a públic i caminar cap a la constitució d'empreses sociocooperatives en aquest sector— per tal de poder aplicar els sabers comuns i les tècniques, ambdós garants de biodiversitat que, a més a més, possibiliten la seua continuïtat no sols com a dimensió motriu productiva i asseguradora de vida sinó també com matriu reafirmadora d'iniciatives econòmiques ecològiques. Aquesta qüestió serà especialment greu per als secans, on es reduirà el nombre d'espècies productives sota condicions tant adverses i canviants com les previstes, havent-se d'abandonar determinats conreus de llenyoses i substituir-los per altres nous si el que es pretén és mantindre certa rendibilitat humana sociocultural, econòmica... Al regadiu veurem el mateix panorama, una modificació de varietats i espècies que necessàriament obligarà a una nova formació, a la carta i més o menys ràpida del capital humà (xicotets empresaris, jornalers, treballadores i treballadors, camperols...) per tal de poder aplicar amb èxit noves tècniques culturals, basades en les ancestrals, així com a invertir en noves infraestructures agrícoles. En ramaderia les espècies i les varietats més sensibles al calor com les aus i els seus derivats baixaran el seu pes a la producció total en favor

d'aquelles que presenten major tolerància com el ramat porcí, oví i càpric, donant-se el fet que serà precís millorar i adaptar les condicions dels habitatges en les explotacions extensives i canviar les intensives, modulant-les a la baixa, que existeixen a la nostra comarca. Tot aquest procés d'arranjament i evolució du aparellada un grau de transformació —que degudament necessitarà adaptació a les noves circumstàncies de les estacionalitats, per una banda i, per altra, una millor vinculació amb les condicions del territori—, d'inversions mantingudes en el temps i per tant, elevades, a banda d'accions ja esmentades de formació i conscienciació de les comunitats, de les i dels productors, augmentant les despeses productives en un context de forta competència internacional per part de les noves zones millor dotades per a aquestes activitats. El gran perill és que aquestes inversions no puguin ser assumides per una nòmina de xicotets propietaris d'elevada edat. Donat el fet que aquesta és la situació actual al sector agrícola de la comarca, resulta ben probable que a les properes dècades es produïska una concentració de la propietat agrària al nostre territori —malgrat que ja podem observar aquesta tendència en l'actualitat—, passant-se d'un món de xicotetes propietats a un espai dominat per grans propietats o moltes propietats mitjanes en mans de capital, local però extractiu o foraster, ambdós feroçment explotadors-opressors; un fenomen que ja mateixa està produint-se mitjançant la introducció d'empreses agràries alienes a la nostra comarca. Això seria un colp per a les nostres comunitats que s'han defensat des de segles enrere de les adversitats econòmiques gràcies a la xarxa de propietats agràries, esmicolada i molt repartida. Si aquest fenomen de concentració de la propietat es produeix, els efectes sobre el despoblament serien molt dramàtics i problemàtics, dificultant-se el relleu generacional en aquest sector productiu i tallant-se una possible via de reeixida de la situació de crisi general a la Canal de Navarrés.¹

Com els factors econòmics i els demogràfics interactuen i formen part del mateix fenomen humà, cal assenyalar que una transformació en l'estructura de la propietat agrària agreujarà la feblesa demogràfica al convertir-se en un factor més d'expulsió del territori per als i les joves que encara romanen amb nosaltres, la qual cosa s'afegiria a la produïda pel èxode que produeix la participació en l'educació mitjana i superior puix

el context general, que ja estem veient, arran de la crisi del 2008, és el d'una comarca que envia a les noves generacions a formar-se a les ciutats mitjanes i grans del territori valencià. En un gran nombre de casos, aquestes generacions, ja formades i en procés d'accedir al mercat laboral, quasi mai tornen a viure als seus pobles d'origen per causa principalment de la manca d'activitats econòmiques que podrien ser una oportunitat per a ells i elles. Aquest procés, que ens deixa una comarca en procés d'envelliment i, alhora, de descapitalització cultural i social, s'aguditza si es compleix la tendència d'augment de les migracions cap a les mitjanes i grans ciutats per causa del canvi climàtic i fins i tot les persones de mitjana edat hauran de marxar cap a d'altres llocs on siga possible desenvolupar les seues activitats professionals.

Altre element que hauria de formar part del mecanisme que ens pot treure endavant als nostres territoris, és el factor mediambiental. Si les previsions climàtiques es compleixen, i sembla que van per eixe camí, els boscos i la riquesa natural del massís del Caroig necessitarà d'una protecció clara, valenta i decidida. Un espai de l'extensió de les nostres serres, molt superior al de la terra conreada, pot resultar de vital importància per a salvaguardar altres territoris valencians com la planura fluvial de les dos Riberes del Xúquer de les infiltracions d'aigües salades provocades per l'augment del nivell del mar. Tot i això a les vides dels habitants de la Canal de Navarrés, ens cal un aquífer estable que garantisca el subministrament d'aigua, un element que es revaloritzarà de forma notable a mesura que augmenten la temperatura mitjana i el consum humà i agrícola fins el punt que el rec abundant siga completament imprescindible per a la producció d'aliments. Haurém de reconsiderar la nostra posició davant la presència de les extenses serralades de la comarca així com de les comarques veïnes. Cal eixir del contradictori plantejament, tant comú entre nosaltres, de donar l'esquena i abandonar les serres, considerant-les el pati del darrere de la nostra casa. Pensem que els espais naturals són nostres i en realitat nosaltres som, i també depenem, d'ells. El massís del Caroig en el seu conjunt, ha de jugar un paper clau dins l'estratègia global de lluita contra i de resistència al canvi climàtic i, aquesta funció, passa de forma inexcusable per una aposta, decidida i potent, per la protecció-conservació-recuperació-regeneració

d'aquest territori més enllà de la insuficient perspectiva agroforestal, endinsant-nos en la dimensió comú i silvícola de la transformació socioecològica, amb una agenda en la qual han d'estar: la repoblació del territori rural; l'accés a la terra i altres mitjans de producció com l'aigua o les infraestructures agràries; la lluita pels usos i béns comuns del territori; la incorporació de la perspectiva de gènere i l'apoderament de les dones en les propostes de desenvolupament rural; una normativa higiènic-sanitària que reconega i possibilita la transformació artesanal dels aliments; la integració d'agricultura i ramaderia; la recuperació del coneixement tradicional camperol... Probablement no som conscients de fins a quin punt uns espais naturals en bon estat poden ser decisius per a la continuïtat de la vida a les nostres comarques. És en els temps difícils quan el valor de les coses no quantificables es manifesta amb tot el seu significat i potència.

La valoració de la nostra natura, protegida de forma activa, permetrà una integració de noves activitats en les economies de les comunitats de la Canal de Navarrés. Tanmateix, la creació d'una marca conjunta per als nostres productes, una aposta per la qualitat i la generació de llocs de treball vinculats al sector silvícola fos una de les estratègies que poden col·laborar en la continuïtat de la nostra forma de vida. Tot plegat, el nostre medi ambient va a resultar fonamental per a poder enfrontar un canvi global al qual haurém d'adaptar-nos.

Superant els aspectes materials s'ha d'assenyalar que l'estructura política i institucional actualment existent a l'Estat i, en particular, l'estructura a nivell local al País Valencià, dificulta enormement l'actuació coordinada a la nostra comarca. Sembla que, com passa des dels inicis del període democràtic actual, al País Valencià no es vol reconèixer el fet comarcal en la vessant política. Les exigències que els nous temps imposaran, necessiten de respostes coordinades i àgils a nivell local-comarcal i això només pot proporcionar-ho un sistema de Consells Comarcals amb participació ciutadana directa a més de la representació institucionalitzada, dotats de presupost propi i amb capacitats executives amples i ben definides. Aquest sistema permetria la participació directa dels primers interessats en la resolució de problemes, la pròpia ciutadania alhora que el seu tamany faria possible la resposta ràpida als problemes locals-comarcals. Tanmateix amb aquesta figura legal, es

superarien les divergències que actualment existeixen a la vessant política de la nostra comarca, divergències tant greus com l'adscripció dels nostres ajuntaments a mancomunitats diferents amb tot allò que aquesta divisió du aparellada, que no és poc; però potser podríem avançar iniciant un procés d'unió i/o intersecció entre les dues mancomunitats existents.

Les mans que curen: llaurar la terra, bressolar el bosc, assaonar les aigües...

Cal assenyalar, finalment, que, sense cap mena de dubte, existeix un seguit de mesures de caire general-territorial, no només comarcal, que cal dur a terme de forma ràpida.

Si les tensions econòmiques que ha provocat, provoca i provocarà el canvi climàtic a les nostres societats seran de gran calat i intensitat, haurém d'afegir a eixes tensions la crisi del model capitalista neoliberal en la seua última versió, la del capitalisme financer i extractiu, que sense rerefons ideològic, resulta evident per la seua dificultat d'adaptació a les noves formes productives derivades de la revolució digital i també i tal volta en major mesura, per la seua incapacitat d'adaptació als requeriments mediambientals que aviat o tard s'imposaran a tots els sectors productius, per tant una mesura davant d'aquest repte és lluitar de manera local-global contra l'emergència climàtica i, alhora, generar els llocs de treball —des d'institucions locals, mancomunals, provincials i nacionals— adients per realitzar aquesta descomunal tasca; altra hauria de ser l'escaient i necessària educació-formació, específica i real, a les escoles infantils, primàries... als instituts, etc., sobre aquestes dimensions i els llocs de treball *verds* que han de generar-se.

A més a més, caldria que recuperen, totalment i plena, la gestió integral, sostenible i ecològica dels boscos, de les aigües, etc. del massís del Caroig i que aquesta gestió fora realitzada per un ens territorial, creat expressament per a realitzar aquesta tasca.²

Aquesta crisi, tot plegat també significarà un augment de tensions socials i polítiques, algunes d'elles netament autoritàries, localistes-xenòfobes... com les que ja estem observant a la nostra comarca i, en eixe context, hauríem de prendre ja mateixa mesures profilàctiques. Per tant, altra mesura passaria

Ojo del mundo. Tècnica mixta. Encàustica, acrílic, collage i alèps sobre taula. 2010.

directament per l'aprofundiment democràtic de base, de manera real, sustentable i creïble, a les institucions (ajuntaments, mancomunitats...) i fora de les institucions (escoles, instituts; associacions, fundacions...) i no concebre-les com institucions-castells i/o institucions presons que és com estan funcionant en aquests moments, minorant les llibertats i adocenant la ciutadania i les i els estudiants.

Altra qüestió que suscita una mesura a desplegar i efectuar, de manera dialògica i cooperativa, és la recuperació i revalorització del patrimoni material i immaterial de les nostres terres i caldria fer un gran esforç local-comarcal-mancomunal per fer efectiva aquesta recuperació.

Finalment, altra hauria de ser l'abandonament de models energètics que a la nostra comarca es troben ben presents i en construcció. No és rendible ni socialment sostenible la generació de grans parcs eòlics o solars sense que aquestes inversions repercuteixen a les economies familiars i de la zona. En canvi, cal obrir el mercat productiu completament per tal que les i els xicotets productors, o les xicotetes empreses públiques o

cooperatives, tinguen la possibilitat de generar i vendre en igualtat de condicions les seues produccions d'energia en una maniobra per democratitzar el mercat, col·laborant així en la prevenció de majors factors de desigualtat social que sembla en definitiva, la clau de tots els problemes que patim, inclòs el mediambiental.

I hauria de significar, molt especialment, declarar la Canal de Navarrés, per part d'ajuntaments, mancomunitats, etc. en situació d'emergència climàtica la qual cosa ha de significar, a banda de les mesures urgents abans senyalades, l'adopció d'altres mesures urgents i concretes com ara: desterrar la localització de fems, residus, orgànics i inorgànics de procedència desconeguda; protecció del sòl rústic; classificació de sòls no urbanitzables i detenció de les edificacions il·legals; instal·lació d'energies renovables a tots els edificis públics; etc.

Como diu la pensadora quebequesa Naomi Klein, *el canvi climàtic és una batalla entre el capitalisme i el planeta* i, nosaltres les persones que habitem el Caroig, no podem sinó elegir el planeta, és a dir la nostra terra ●

¹ Veieu les diferents aportacions realitzades i/o editades a les diferents publicacions de l'IETEC: revista Caroig; Cuaderno comarcal 1: Presente y futuro de la Canal de Navarrés; etc.

² Veieu: *El territorio como bien común. Agricultura, ganadería, silvicultura... en el macizo del Caroig*. AA.VV. Edicions de l'IETEC. 2018, Énguera.

1. Sobre el moviment de les colònies escolars

El moment de l’inici de les colònies escolars com a moviment l’hem de situar a l’estiu de 1876. Fou a Suïssa on el pastor protestant Walter Bion va organitzar l’estança de 68 infants de les escoles de Zurich a les muntanyes d’Appenzel.¹ S’hi perseguia un triple objectiu: La cura del cos. L’educació intel·lectual. La formació moral dels infants. A Espanya la seua introducció fou obra de la *Institución Libre de Enseñanza* (ILE) a través de Manuel B. Cossío, director del *Museo Pedagógico Nacional*.²

2. Colònies escolars durant la Guerra Civil

Al poc de la sublevació militar contra la República, hi va haver un progressiu augment de refugiats en la capital de la República. En consonància amb l’establert a l’article 43 de la Constitució de 1931: “El Estado prestará asistencia a los enfermos y ancianos, y protección a la maternidad y a la infancia, haciendo suya la ‘*Declaración de Ginebra*’ o tabla de derechos del niño.”³ Decidí recórrer al sistema de colònies escolars.

Així, les autoritats posaren en marxa el sistema de *colònies* però *en règim familiar*. Mitjançant comunicat de 10 d’octubre de 1936, el Ministeri d’Instrucció Pública va publicitar els criteris organitzatius.⁴ L’organització, ara, es feia en règim de colònies d’hivern, que es localitzarien en poblacions de reraguarda, amb la finalitat “alejar provisionalmente a los niños madrileños del ambiente bélico (…), asegurándoles una tranquilidad gozosa y una alimentación sin rigor, adecuada a sus necesidades”. El trasllat d’infants madrilenys a “la zona de Levante,” buscava alliberar a xiquets i xiquetes, “de la angustia de la guerra”; per tal de facilitar-los que jugaren i estudiaren “en adecuado sosiego”, els infants, acompanyats pels seus Mestres, per tal “que allá” conviviren “con ellos”; el magisteri de les poblacions de recepció cooperaria en l’organització de classes, jocs, passejos,

Solidaritat a la Canal de Navarrés durant la Guerra Civil

Vicent Torregrossa, Universitat de València

excursions... Quedava, així, assegurada la continuïtat de l’obra educativa. Fins que s’habilitaren edificis i instal·lacions adients, els infants conviurien en *règim familiar* “en los hogares que voluntaria y generosamente solicitan el honor de servir así a la República y al pueblo de Madrid.” La previsió era que “pasadas las actuales circunstancias”, els infants retornarien a Madrid juntament amb els seus mestres.” Finalment, el M.I.P. assignalava que eren “disparatados y de clara intención perturbadora los rumores que algunos familiares ingenuos han recogido sobre supuestos proyectos de envíos de niños al extranjero.”⁵ (Decisió que no es va prendre fins molt més endavant, al primer trimestre de 1937).

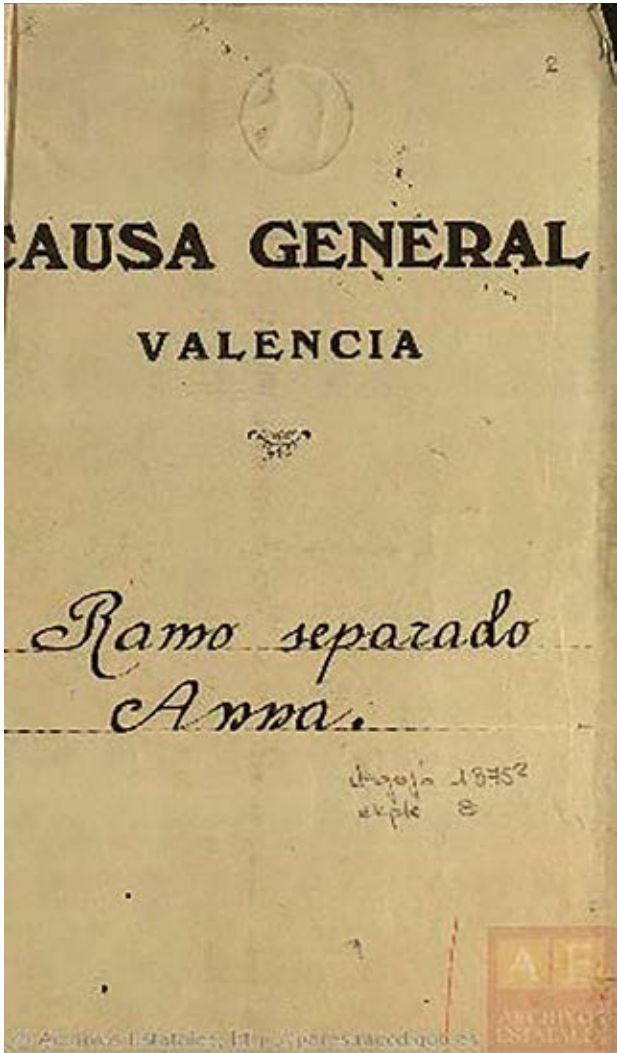
En resum, el primer sistema organitzat per les autoritats de la República per tal de protegir a la infància per mitjà de l’evacuació fou l’experiència de les residències infantils en Grups escolars madrilenys, però vistes les necessitats urgents de solució temporal es va passar al sistema de colònies en règim familiar.

Però, passat un temps, a partir de l’autocrítica (casos d’indisciplina, d’utilització d’infants com a mà d’obra barata...) la *Delegación Central de Colonias*, creada per O.M. de 25 de febrero de 1937⁶, començà a impulsar un altre model organitzatiu, les *colonias en régimen colectivo*, que “permitían un margen mayor de actuación pedagógica.”⁷ L’impuls d’aquesta iniciativa s’inicià a partir de gener de 1937. És clar, doncs, que la *Delegación Central de Colonias* començà a desenvolupar el seu treball abans de la publicació de la seua creació a la *Gaceta de la República*. Les colònies de caràcter col·lectiu es

conformaren amb nous infants evacuats, i, a partir d’experiències pioneres com, les del Balneari de Bellús, el Palomar de Xàtiva, Alborache, Antella...

Però els objectius del MIP eren “que no quede un solo niño en Madrid (...) Queda bien claro esto: el Ministerio quiere que no quede en Madrid un solo niño.” I, aprofitar “los ofrecimientos altruistas de las familias que pueden y quieren atender niños. Tomar bajo su apoyo directo en Colonias colectivas los niños que por unas u otras causas no puedan ser bien atendidos por las familias”. A més, es manifestava que l’experiència de les colònies havia de servir “para un futuro próximo — cuando ganada la guerra, suene la hora de clasificar, ordenar y reproducir— para trazar las líneas generales de la Nueva Escuela: abarcando toda la vida del niño desde la escuela (colectiva o familiar).”En definitiva, les colònies col·lectives eren considerades com el germen de la *España Nueva*, com el crisol en el qual s’havia de formar la nova generació “capaz de llevar sobre sus hombros la España destrozada que van a heredar”.⁸

Les colònies col·lectives constituïren un exemple característic de “estructura grupal” autosuficient. Conformades, “a partir de una expedición colectiva generada en Madrid y constituida con niños de un Grupo escolar, se instalaban en un edificio especialmente adaptado para acogerlos y adoptaban un nombre significativo y decidido muchas veces por los pequeños colonos. A partir de ese momento inicial, y una vez finalizado el viaje que les alejaba de sus familias y de su actividad cotidiana ‘la colonia se transformaba en el elemento nuclear de su vida’.”⁹ Es convertia en la casa, la família i l’escola dels infants. En aquest moment històric, marcat per la situació bèl·lica, les colònies perderen el caràcter temporal de finals del XIX per convertir-se en permanents, i de la pretensió de la millora de la salut dels xiquets, sense perdre dita perspectiva, perseguiren un objectiu prou més ambiciós, “configurar el germen de una nueva sociedad.”¹⁰ Una perspectiva que

AHN. Causa General. Anna.

comportava transformar la colònia en un espai escolar en el qual el fet educatiu i la metodologia esdevingueren igual d’importants que la recuperació de la salut dels xiquets i les xiquetes. Com s’ha dit, transformar la colònia en un lloc per a educar, en un “hogar infantil”.

A poc a poc, a través de la Direcció General de Primer Ensenyament, es regularen diversos aspectes per tal de facilitar el correcte funcionament de les *colònies de caràcter col·lectiu*.

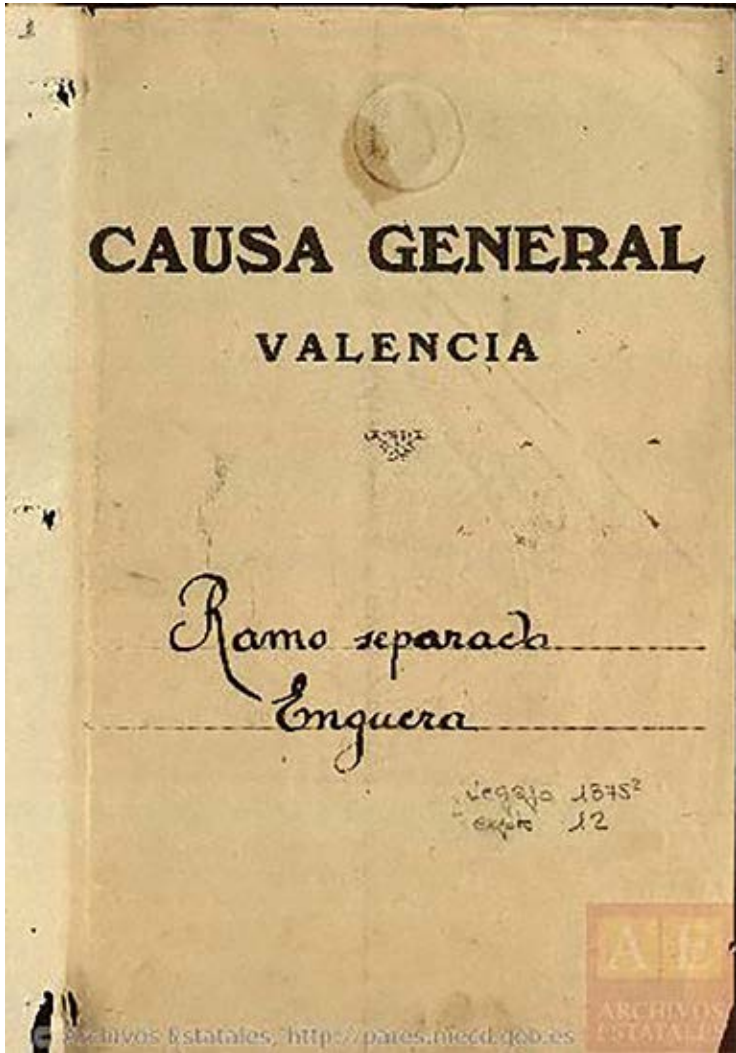
3. Solidaritat amb la infància a la Canal de Navarrés

3.1. La colònia col·lectiva d’Anna

En 1937, vista la necessitat d’evacuar Madrid, la *Delegación Central de Colonias* demanà l’ajut del territori valencià. L’Alcaldia d’Anna va respondre que podia admetre 50 infants més¹¹. La qual cosa ens indica que ja en havia acollit amb anterioritat.

Més endavant, 1938¹², a Anna trobem una colònia col·lectiva. Aquest espai de pau s’infants refugiats es trobava situat a Bella Vista, n’acollia 48 i sis adults, sota la direcció de Jesús Montañaola Español. Aquest, natural de Solivella, en començar la Guerra Civil, era un jove mestre, que havia exercit des de 1933 fins 1938 a Borriana, on fou director del Cervantes i representant dels mestres de FETE.

Abans que les tropes franquistes arribaren a Vinaròs (15 d’abril de 1938), diverses poblacions del territori valencià acordaren donar suport en l’evacuació de colònies escolars de caràcter col·lectiu de la província de Castelló i del nord de la de València. Des de la Delegació Regional de Colònies de la Infància Evacuada, Justa Freire deia (15 d’abril de 1938): “seguimos con los problemas de evacuación de colonias de zona invadida. Siguen llegando algunos (maestros) de los cursillos”¹³

AHN. Causa General. Enguera.

i, durant la segona quinzena d’abril de 1938, ho planificà. En aquest context fou quan, de la mà de Justa arribà a Anna Jesús Montañaola Español, acompanyat de José Sanz, de Solivella, protegit per dit mestre¹⁴. En finalitzar el conflicte bèl·lic, Jesús Montañaola retornà a Borriana: “(…) Hasta el 15 de junio de 1938 residí en Burriana, de esta fecha hasta terminar la guerra residí en Anna (Valencia). Después fuí detenido hasta el 27 de junio de 1941 y de esta fecha hasta la actualidad (12 febrer 1948) he residido en Reus.” A partir de la seua detenció, acusat de dirigir el Grupo Cervantes de Borriana, de pertànyer al partit socialista, “revelándose como anticatólico”; de presidir la subdelegació de Borriana de FETE (UGT); de ser directiu del centre obrer de la localitat; de dirigir el setmanari local d’UGT, “periódico izquierdista en el que publicó artículos de terribles injurias para el GMN y para sus generales, así como para todas las fuerzas

¹ Cruz, J. Ignacio: *Las colonias escolares valencianas (1906-1936). Un ejemplo de renovación educativa*, Institut Valencià de la Joventut. València, 1991., p. 21. Pereyra, M.: “Educación, salud y filantropía: el origen de las colonias escolares de vacaciones” en *Historia de la educación 1* (1982), pp. 145-168. Ruiz Rodrigo, Cándido: *Política y Educación en la República*. Uiversitat de València, pp. 131-155. Pintado, S.: *La colonias escolares de vacaciones*. Ed. Magisterio Español.

² *Las colonias escolares del Museo Pedagógico Nacional (1887-1908)*, Imp. Eduardo Arias, Madrid, 1908. Cossío, M. B.: *La enseñanza primaria en España*, Ed. Imp. Rojas, Madrid, 1915, pp. 207-209.

³ Article 43 de la *Constitució de la República Espanyola de 1931*.

⁴ BNE 3/ 106481. “Colonias en régimen familiar. Instrucciones.” Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes. Dirección General de Primera Enseñanza. Delegación de Colonias.

⁵ “Las colonias en Levante. Nota del ministro” en *El Magisterio Español* (10-X-1936), p. 35.

⁶ Crego Navarro, R: “Las colonias escolares durante la Guerra Civil (1936-1939)”, Espacio, Tiempo y Forma, 2, Madrid, 1989, pp. 305-308.

⁷ Pozo Andrés, Mª del Mar del: “La infancia en peligro: las colonias escolares en Valencia...”, op. cit., p. 518.

⁸ Ibid.

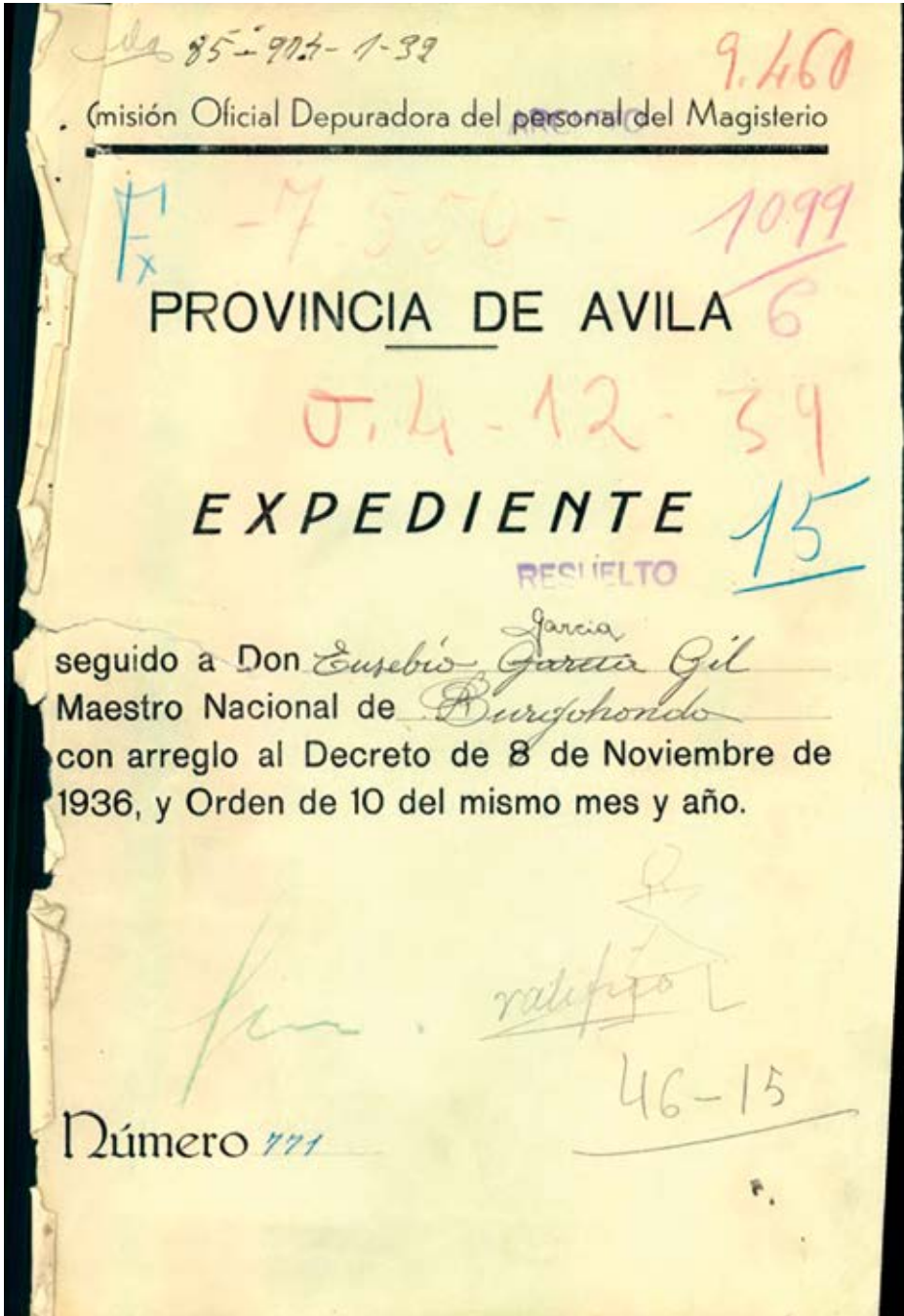
⁹ Pozo Andrés, M. M. del: “La infancia en peligro: las colonias...”, op. cit., pp. 519. Cuz Orozco, J. I.: “Colonias escolares y Civil. Un ejemplo de evacuación infantil. En VV.AA., *A pesar de ... La ...*, B.N.E., Madrid, 2006, p. 41.

¹⁰ Fernández-Soria, J. M.: “Prólogo” en Escrivá Moscardó, Cristina i Maestre Marín, Rafael: *De las Negras Bombas a las doradas naranjas*. Colonias Escolares 1936-1939, l’Eixam Edicions, Tavernes Blanques (València), pp. 8.

nacionales y filas de derecha y contra la causa moral”; d’haver-se negat a donar possessió al mestre Cristobal Gombay, “por ser persona de derechas, (...)”, sotmés a Consell de Guerra, celebrat a Borriana el 23 de novembre de 1939 i, malgrat considerar-se que “durante la revolución su conducta privada había sido buena, mostrándose contrario a los hechos que llevaban consigo el derramamiento de sangre”, fou comdemnat per “Auxilio a la Rebelión” a la “pena de veinte años de prisión preventiva, que por la Comisión Central de Examen de Penas” es commutà per la “de seis años y un día de prisión mayor.”¹⁵ El que implicà “separación definitiva del servicio”.¹⁶

Una vegada extinguida la pena principal, Jesús Motañola, “hallándose animado del mejor espíritu profesional y patriótico para la vuelta al servicio activo de la enseñanza”, sol·licità la “readmisión al servicio activo.¹⁷ Començà així un tortuós camí administratiu fins que en 1959 per resolució del *Juzgado Superior de Revisiones*, considerat l’informe de l’inspector en cap de Castelló, “(...) parece pues equitativo proponer su rehabilitación, màxime si tenemos en cuenta que lleva separado del servicio más de diez años y que cuenta con 60 años de edad”, es declarà “revisado el expediente de Jesús Montañola, dejando sin efecto la OM de 28/11/1948 que le separó del servicio, reintegrándole al mismo con la sanción de traslado fuera de la provincia durante tres años e inhabilitación para cargos directivos y de confianza”.¹⁸ En octubre de 1960 encara seguía el tema sense tancar-se.

Com s’ha dit, en 1938, la colònia col·lectiva d’Anna, comptava amb un total de 48 infants i 7 persones adultes, una iniciativa que, amb dependència del MIP, estava finançada pel pressupost d’aquest (assignació econòmica d’1’80 pessetes diàries per plaça). Però, als moments inicials, els ajuntaments assumiren les despeses durant un temps. Al respecte, és paradigmàtic, el cas de Xàtiva amb les colònies col·lectives del *Balneari de Bellús* i *El Palomar*.¹⁹ El sou dels mestres també era assumit pel pressupost del MIP i... El personal auxiliar era seleccionat pel director/responsable. A més la colònia rebia una assignació pública fixa

AGA. Portada Expt. Depuració

per a roba i calçer i una per imprevistos com: materials, visites...²⁰ Així, una colònia col·lectiva com la d’Anna, de 55 places tenia un cost diari de 55x1’80= 99 pessetes.

Un altre aspecte important de la colònia col·lectiva d’Anna és el referit a la visita efectuada per Justa el 15 de setembre de 1938, resultat de la qual ens diu: “Buen ambiente. Faltan detalles y lo indico como puedo. Reuno a todos y hablo de las exigencias de la vida y comprenden. Culturalmente regular. Personal casi bien.”²¹

3.2. Colònia col·lectiva d’Énguera

En febrer de 1937, l’Alcaldia popular d’Énguera acceptà la petició de la *Delegación Central de Colonias*, per a acollir 100 infants més en règim familiar.²²

Més endavant, en 1938, també hi hagué a Énguera una colònia en règim col·lectiu, denominada, com en el cas d’Anna, *Bella Vista*, amb assignació fixa a càrrec del pressupost del MIP i plantejaments organitzatius i metodològics basats en l’art. 48 de la Constitució de

1931: “(...) La enseñanza será laica, hará del trabajo el eje de su actividad metodológica y se inspirará en ideales de solidaridad humana (...)”.²³

La colònia estava conformada per 40 infants, procedents de Madrid, i 6 persones adultes, sota la direcció del mestre Eusebio García Gil.²⁴ En començar la sublevació contra la República, Eusebio García Gil era mestre de Valverde de Arandilla (Burgos) des d’on, per concurs de trasllats, havia arribat a Burgothondo (Ávila). Segons deia l’alcalde de la localitat “(...) se cree vino de la provincia de Burgos por hacerse el ambiente irrespirable por sus ideas izquierdistas”. Segons consta al seu expedient, ho fou per l’enfrontament amb el “cura-párroco”. Després del 18 de juliol “(...) le obligaron a marchar con los rojos.”²⁵ Es traslladà a Madrid per tal de presentar-se davant les autoritats educatives. Durant aquest període formà part del *Batallón Félix Barzana*²⁶ i amb posterioritat prestà serveis en colònies escolars. Com a conseqüència d’aquesta decisió, mentre era al territori república li fou incoat expedient de depuració per la Comissió Oficial Depuradora del Magisteri, el plec de càrrecs, basat en l’informe de 9/2/1937 de Julián del Olmo, “Cura-Párroco de Arandilla”,²⁷ deia:

“*Primero. Actuación antipatriótica y contraria al espíritu del Movimiento Nacional Salvador de España por haber pertenecido al Partido Radical Socialista,*

Asociación de Maestros Laicos y haber contribuido a formar la Casa del Pueblo en Arandilla (Burgos), trabajando en favor del Frente Popular en las elecciones y vivir completamente alejado de la Iglesia Católica (...). Segundo. *Abuso de su cargo con pervisión de la misión educativa que le fue confiada por haber utilizado la escuela para propagandas disolventes, corruptoras de la conciencia infantil a causa de inculcar a los niños las doctrinas del socialismo, laicas e izquierdistas.*”²⁸

El plec de càrrecs, es publicà al *Boletín Oficial de Ávila* (27/2/1937). Finalitzada la Guerra Civil, el 19/6 /1939 li fou comunicat a l’interessat. Al plec de descàrrecs, el mestre explicà les raons de l’enfrontament amb el “sr Cura-Párroco”, qui, contrari amb l’orientació de la política educativa del MIP, “en sus sermones” era crític amb l’aplicació “de las disposiciones referentes a la enseñanza laica y” culpava “a los maestros de que así se haga.” I, escrivia: “nunca he tomado parte en actos públicos y políticos, (...) nadie podrá decir que he hecho propagandas políticas (...). El respeto a los padres, a los mayores, a las autoridades (...) fueron objeto de mis explicaciones. Ante todo y sobre todo soy español.”²⁹

Malgrat tot, la resolució fou “la suspensión de empleo y sueldo por dos años, traslado dentro de la provincia e inhabilitación para cargos directivos”.

En 1940, Eusebio García dirigí escrit a la *Comisió Superior Dictaminadora de Expedientes de Depuración*, que amb data 5/X/1941 proposà anul·lar “el traslado fuera de la provincia”.

Altrament, és clar que la colònia col·lectiva d’Énguera començà a funcionar a principis de febrer de 1938, doncs dimecres 9 de febrer de 1938, Justa Freire diu:

“*Día 9 de febrero, miércoles.- Por la mañana con Martínez Román (mestre de Crevillent. Delegat Provincial de colònies d’Alacant)*³⁰ *a Énguera por Játiva. Trabajo con los niños que han llegado hace dos o tres días, aconsejo proceder a los maestros. Martínez Román observa y comprende que hay que ser un ejemplo. Quizá el responsable (Eusebio García Gil) pueda organizar la otra colonia que hemos conseguido hoy para otros cuarenta niños. Estoy muy contenta de mi actuación de hoy. Martínez Román dice que no debería estar en la oficina ni media hora; yo también lo creo.*”³¹

D’altra banda, Justa inclogué en el llistat de colònies a visitar per una delegació de mares de Madrid la d’Énguera. A més, durant les visites d’inspecció Justa intentà corregir la carència de bons mestres, qüestió que provocava problemes a les colònies:

“*Día 11de febrero de 1938. Oficina y responsabilidad. D. Rubén llamado a Barcelona y a*

²³ Art. 48 de la Constitució de 1931.

²⁴ AGA. Expediente 32/12342-00015-0. Eusebio García Gil.

²⁵ Ibid. Informe de l’Alcalde de Burgothondo de 23-X-1936.

²⁶ El batalló Félix Barzana (nom del mestre mort heròicament a Madrid), fou organitzat pel *Quinto Regimiento de Milicias Populares*; conformat per membres de la FETE (catedràtics d’universitat i d’institut, inspectors de primer ensenyament, professors, mestres i bedels), el 30 de octubre 1936 a Madrid. Veieu Luís Martín, Franco de: *La FETE en la Guerra Civil Española (1936-1939)*. Madrid, Ariel, 2002.

²⁷ Expte 32/12342-00015-0. Eusebio García Gil. Informe 9/2/1937 de Julián del Olmo, “Cura-Párroco de Arandilla.”

²⁸ Ibid. Pliego de Cargos de 21 de febrero de 1937, de la Comisión oficial Depuradora del Magisterio de Ávila.”

²⁹ Ibid. Plec de descàrrecs de 25 de juny de 1939 d’ Eusebio García Gil.

³⁰ Salinas Salinas, C.: “Las colonias escolares durante la Guerra Civil en el Vinalopó” en Revista del Vinalopó nº 12 de Negrín a Franco. Centre d’Estudis Locals del Vinalopó, pp. 33-44.

³¹ Información de la labor realizada en la Delegación Regional de la Infancia Evacuada, Sección de Personal y Orientación Pedagógica y resumen de la actuación total de la Delegación Regional.” En *Viejos papeles de D. Angel Llorca*, Legado Justa Freire, Fundació... op. cit., Entrada de 9 de febrero de 1938.

CAROIG XÚQUER

Associació de Desenvolupament Sostenible dels Municipis del Massís del Caroig, Serra Grossa i Riberes del Xúquer

Plaça Manuel Tolsá s/n · 46810 Enguera

¹⁵ Ibid. Còpia de l’acta del Consell de Guerra celebrat a Borriana (23/11/1939) contra Jesús Montañola.

¹⁶ Ibid. OM. 28/11/1948.

¹⁷ Ibid. Sol·licitud de revisió de l’expedient de depuració de Jesús Montañola de 28/2/1951.

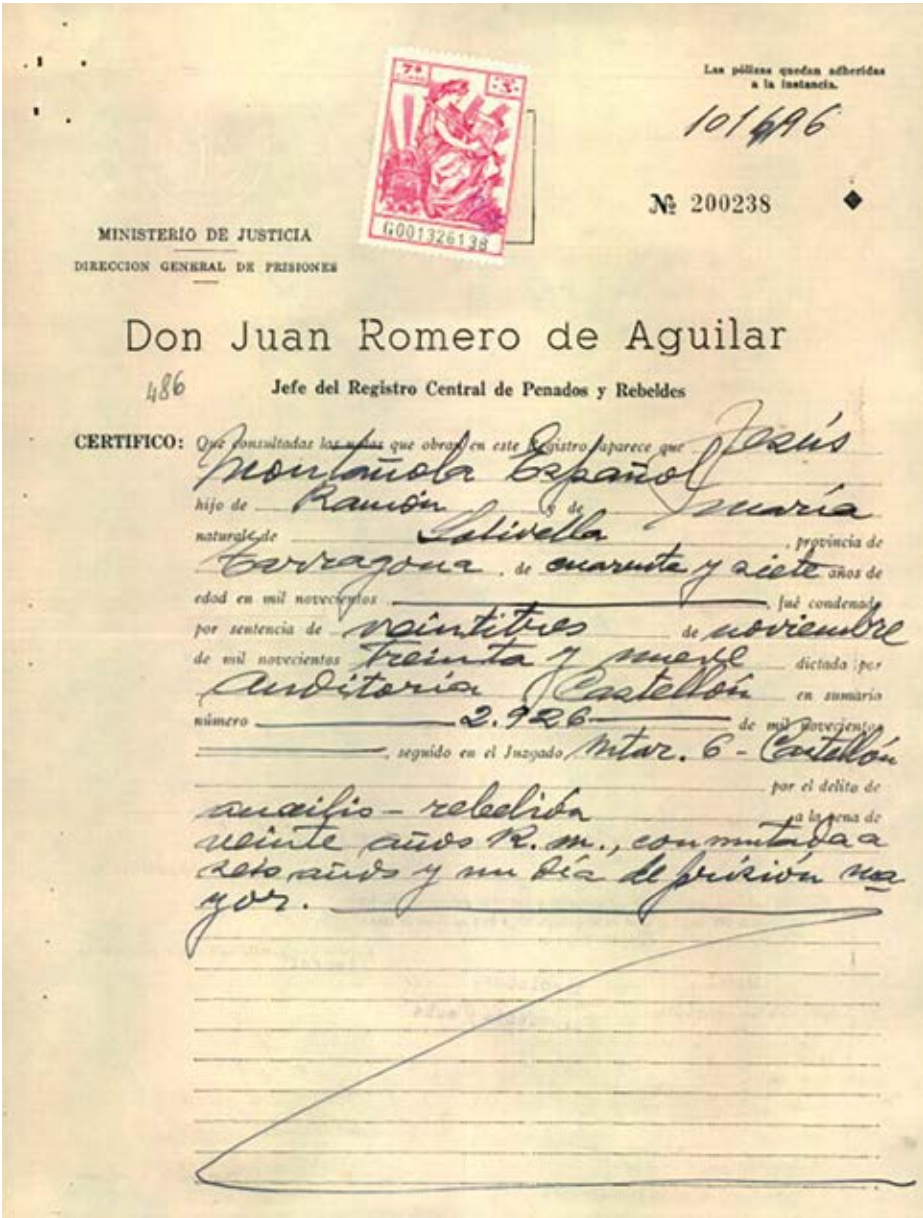
¹⁸ Ibid. Resolució del Juzgado Superior de Revisiones de 1/6/1959.

¹⁹ Torregrosa Barberà, V.: República, Guerra Civil i Educació. Xàtiva 1931-1939, Matéu Ed., Xàtiva, 2015 (1ª edició), pp. 187-188.

²⁰ AGA. Delegación de colonias. Valencia. 18/2/1937.

²¹ Freire, Justa: “Información de la labor realizada en la Delegación Regional de la Infancia Evacuada, Sección de personal y Orientación Pedagógica y resumen de la actuación total de la Delegación Regional, Valencia 6 mayo 1938. Pozo Andrés, Mª del Mar del: “La infancia en peligro: las colonias escolares...”, op. cit., pp. 535.

²² AGA. Secció MEC, Caixa 1347. Crego Navarro, R: “Las colonias escolares...”, op. cit., p. 330.

AGA. Certificació sentència

Mahón, Jacinta... A ese paso me quedo sin maestros y dice Moyron que llamarán a todos los buenos a Barcelona... Esa locura puede destrozar todo lo hecho y no llegan maestros, ni buenos ni malos y si llega uno cada 8 días malo (...).³²

El progressiu deteriorament de les condicions del manteniment i de la qualitat de les dotacions de queviures per les dificultats dels abastiments provocats per l’evolució de la guerra, l’augment dels problemes de salut (morts esporàdiques d’infants, epidèmies...). Tot un conjunt de situacions que es preocuparen les famílies d’infants en colònies. Raó per la qual el MIP va convidar

una representació de mares de Madrid perquè visitaren diverses colònies del territori valencià, veieren en primera persona com vivien els seus fills i fills en les colònies infantils i “cómo el Gobierno se preocupa, no solamente de salvar sus cuerpos de la metralla asesina sino también de hacer de ellos hombres y mujeres fuertes, cultos y conscientes, capaces de consolidar la victoria que sus padres están conquistando con las armas.”³³

El 4 de març de 1938, arribà a València la comissió de mares madrilenyes, sent rebudes per Juan Comas y Dionisio Correas, representants del Consejo Nacional de la Infancia Evacuada, desplaçats des de Barcelona

amb tal motiu. La planificació de les activitats a realitzar i colònies a visitar, estigué a cura de Justa. Una d’elles fou Enguera. En concret es visitaren les quinze colònies: Comunidades Familiares de Educación del Perelló (6 març 1938). Balneario de Bellús, dirigida per María Muñoz Pérez (8 març 1938). Colònies de Oliva, patrocinades pel Comité Noruego (6 de març 1938). Escuela Hogar de Antella dirigida per Luís Huerta (7 març 1938). Colònies de Sueca, Patrocinades pel Comité Italo-Americano (6 març 1938). Colònia Arco Iris de Villajoiosa (11 març 1938). Colònia de San Juan (Alicante) dirigida per Mª Victoria Gullón (10 març 1938). Colonia de Vista Hermosa (Alicante) (10 març 1938). Colònies de Énguera (7 març 1938), Carcagente (8 març 1938), Burjasot (9 març 1938), Quart de Poblet (9 març 1938), Alborache (9 març 1938), Buñol (9 març 1938) i Montesa (7 març 1938).³⁴

L’última referència que tenim del funcionament de la colònia és la visita de Justa el 15 de setembre de 1938, on, a més de parlar-nos del funcionament de la pròpia colònia, ens refereix les dificultats de manteniment pel que travessaven les colònies, en general, per problemes en els abastiments. Així, ens diu:

“Mejora un poco des de que la vi la última vez (7 de març de 1938). La llevan dos auxiliares i el director. Buen ambiente, apuros económicos y de ropa. Las colonias últimamente tienen menos elementos y, por tanto menos defensas. No hay nada en la despena”.³⁵

3.3. Colònia de caràcter familiar de Bolbaite

Gràcies al diari *La Libertad* (Diario republicano independiente, órgano de expresión del Frente Popular) i a l’Arxiu de la Diputació de Madrid, sabem que en solidaritat amb la ciutat de Madrid, el President del Comité Ejecutivo Popular de Bolbaite, oferí en 1936 la possibilitat d’acollir infants de Madrid a Bolbaite en règim d’acolliment familiar, per a la qual cosa es presentaren nombroses famílies de la localitat vinculades als partits i organitzacions obreres que donaven suport al Front Popular●

¿Cuáles son las razones por las cuales decidiste intervenir en el ámbito político en general y, concretamente, presentarte por el PSPV-PSOE en las primeras elecciones democráticas municipales?

Pues, al principio yo no iba dentro de la lista municipal del PSOE, yo era un trabajador afiliado a la UGT, que trabajaba en la empresa Nacar S.L. de Enguera, y que había participado en la reconstitución del partido socialista enguerino, pero en los últimos momentos me incluyeron en la lista electoral, en uno de los puestos de atrás, ya que personalmente no me había planteado ir más arriba, pero al final, el compañero que iba en primer lugar, Juan López, renunció por motivos personales, y entonces un grupo de personas de la lista vinieron a mi casa para convencerme que fuera el primero, ya que habían pensado que era una persona bastante conocida en el pueblo. Me sorprendí porque no tenía ni idea de que estuviera encima de la mesa esa propuesta, y acepté porque en aquella época se trataba de comenzar a andar en la nueva democracia y superar la dictadura franquista, y sí era cierto que yo iba a todas las casas del pueblo, ya que llevaba catorce años como vendedor del Círculo de Lectores y también como cobrador de la luz de Iberdrola, y además era conocido como árbitro de fútbol. Nos presentamos como lista socialista a las elecciones municipales sin pensar que íbamos a ganar ni mucho menos, porque entonces aún quedaba mucho cacique de la dictadura que ejercían sus presiones y tenían su influencia local; pero superamos el obstáculo pactando con otro grupo político de izquierdas, Bandera Roja, y salí elegido Alcalde de Enguera.

Si tuviéramos que hacer un balance, ahora que conmemoramos 40 años de democracia política municipal, ¿cuales serían tus reflexiones y análisis al respecto? ¿Cuáles las fortalezas y debilidades suscitadas y acumulados en este periodo? ¿Cuáles las oportunidades, esperanzas... que podían o pueden abrirse, todavía?

Desde luego el balance sería positivo. Cuando entré en el Ayuntamiento creí que aquello podía ser mi tumba, yo desconocía como era el funcionamiento de la administración municipal, y llegué a tener un bloqueo mental, estuve casi tres meses sin dormir, a consecuencia de la tensión acumulada en los Plenos y por darle vueltas a los asuntos en la cabeza después de las reuniones, e incluso llegué a tener un infarto. Pero superé las dificultades, con la colaboración imprescindible de mis compañeros concejales, y trabajando juntos todo lo que pudimos, permanecí durante veinte años en la Alcaldía.

40 años de democracia política municipal. Entrevista a Enrique Sánchiz Simón, exalcalde de Enguera

Alfredo Barberán Cerdán

En aquella época, tras la victoria electoral socialista se produjo una especie de silencio expectante en el sector conservador del pueblo, y nos encontramos con una serie de obstáculos en la gestión municipal dentro del Ayuntamiento, pero afortunadamente la reciente democracia superó todas las trabas. Nos encontramos que las arcas del Ayuntamiento estaban casi en bancarrota, además los funcionarios eran adictos al anterior régimen y no se podía contar con su colaboración, como Burguenio, Aparicio Navarro, y Blasco Pellicer. Sin embargo, Miguel Chirlaque nos ayudó en la gestión y demostró su gran profesionalidad en beneficio del pueblo. Yo, como alcalde, tenía muchas presiones de toda índole, hasta el punto que, como anecdota, los de derechas llegaron a criticar mi forma de vestir para desacreditarme, ya que tenía la costumbre, desde joven, de estrenar un traje cada año, porque mi madre, de siempre, anualmente por el mes de septiembre, me compraba uno, y aún conservo el último que me compró como entrañable recuerdo en su memoria. Así, entre muchos, conseguimos fortalecer esta sociedad respetando las nuevas libertades, y construyendo un pueblo moderno que superaba viejas actitudes trasnochadas para facilitar el desarrollo de las generaciones venideras.

¿Consideras que las decisiones políticas de calado acometidas por las diferentes opciones políticas partidistas han respondido a un modelo de pueblo, comarca, territorio...: sociopolítico y económico redistributivo e implementador de trabajo; justo y digno social y culturalmente; empoderador de las mujeres y de los jóvenes; inteligente, comunitario y medioambientalmente sostenible; etc.

En aquellos tiempos, todos los pueblos de la Comarca teníamos tantas necesidades que cubrir y tantas carencias de servicios, que no estábamos acostumbrados a coordinarnos para realizar políticas comunes, y además chocaban entre sí también los intereses partidistas de cada alcalde. La realidad de Enguera y La Canal era muy cruda, y hoy día continúa siendo difícil. Entonces la Comarca como entidad común no había existido

nunca, cada Ayuntamiento iba por su cuenta, y hacía las cosas a su manera; siempre para ver qué Ayuntamiento conseguía más presupuesto o subvenciones. Ahora pienso que debería haber una sola Mancomunidad que agrupara a La Canal y La Costera. Hace unos años, mientras duró los programas Líder de la Unión Europea, los pueblos nos coordinábamos mejor y llegábamos a acuerdos para repartir las subvenciones europeas que llegaban para el desarrollo económico. Pero en principio, cada pueblo era muy localista, poniendo sus intereses locales por encima de los comarcales. Como ejemplo, yo no llegué a ser diputado provincial, porque me he centrado siempre en Enguera, y además un compañero de partido de la Comarca vecina dificultó mi nombramiento, para que Enguera no tuviera más protagonismo político comarcal y provincial, sin tener en cuenta que esa actitud perjudicaba a los vecinos de toda la Comarca. Personalmente, he tenido buena relación con los presidentes de la Diputación con los que he coincidido, Manuel Girona, Francisco Blasco, Antoni Asunción, y he podido conseguir beneficios para el pueblo, incluso nos adjudicaron un piano para la Banda de Música, que hacía falta. Sobre la Comarca, ha habido más unidad de los pueblos para oponerse a proyectos que nos perjudicaban, que para colaborar de forma positiva en construir iniciativas de desarrollo.

¿Qué cuestiones, propuestas, etc. de los diferentes programas electorales municipales consideras que se han quedado sin realizar? ¿Cuáles han sido las razones – causas por las que piensas que no se han realizado?

Durante las primeras legislaturas había un debate intenso sobre las políticas a aplicar, discutíamos en los Plenos, pero al finalizar las sesiones nos íbamos juntos al bar para tomarnos una copa, alguna vez hasta las cuatro de la mañana, mientras formábamos una tertulia y seguía el debate como compañeros de corporación, por ejemplo, hablaban mucho Ramón Mollá, Rafael Pedrón y Manolo Barberán, sin rencillas, de forma amistosa. Pero a finales de los años 90, llegó un relevo generacional en el Partido Popular, con descendientes de anteriores responsables de derechas durante la dictadura, y cambiaron la táctica para conseguir ganar las elecciones y después mantenerse en el gobierno local, decidieron provocar enfrentamientos personales, que a nivel de calle se crease resquemor y desconfianza, que cuanto peor fuera el ambiente local, mejor les iba para sus propósitos. Así llegó la falta de confianza entre rivales políticos y la ausencia de colaboración

³² Uns dies després de la visita del 9 de febrer de 1938 a Énguera, l’11 de 1938, ens explica la problemàtica de la falta de bons mestres en les colònies. “Información de la labor realizada en la Delegación Regional de la Infancia Evacuada, Sección de Personal y Orientación Pedagógica y resumen de la actuación total de la Delegación Regional.” En *Viejos papeles de D. Angel Llorca*, Legado Justa Freire, Fundació... op. cit., Entrada de 11 de febrero de 1938.

³³ “Una comisión de madres madrileñas llega a Valencia”, *La Vanguardia*, 23081 (4 de marzo de 1938).

³⁴ “Información de la labor realizada en la Delegación Regional de la Infancia Evacuada, Sección de Personal y Orientación Pedagógica y resumen de la actuación total de la Delegación Regional.” ”. En *Viejos papeles de D. Angel Llorca*, Legado Justa Freire, Fundación Angel Llorca...op. cit., Entradas de los días 6/7/8/9/10/11 de marzo de 1938.

³⁵ Ibid. Entrada 15 de septiembre de 1938.

vas en el tejido económico, industrial, institucional, socio-cultural... en este territorio? ¿Cuales las carencias? ¿Cuáles cuestiones habría que plantear ahora y aquí, urgentemente?

Considero que es importante tener saneada la hacienda municipal para poder crear posibilidades de desarrollo en nuestros pueblos. Nosotros, el Partido Socialista Obrero Español de Enguera, hemos sido capaces de bajar la deuda del Ayuntamiento en los cuatro años de la última legislatura, pero ahora

con el gobierno municipal del Partido Popular veremos que pasa con la deuda municipal, si vuelven a caer en el despilfarro que caracterizó su gestión económica anterior. Hemos de pensar que contar con unos recursos públicos adecuados es imprescindible para poder fomentar el empleo, entre otras muchas cuestiones pendientes de abordar. Actualmente, se cuenta con inversiones y subvenciones que aportan la Generalitat Valenciana y la Diputación Provincial para desarrollar políticas de empleo, con lo cual nuestros ayuntamientos deben aprovechar esta situación para incentivar que el tejido económico e industrial no se deteriore más en nuestra Comarca, porque es imprescindible que nuestros vecinos tengan posibilidad de desarrollar un trabajo cerca de sus casas para que no perdamos más población y no formemos parte de la España vacía, como ahora de forma moderna se denomina a los territorios deprimidos, ya que la despoblación es uno de los mayores riesgos que veo para nuestro futuro. De manera que nuestro pueblo y nuestra Comarca puedan afrontar la superación de haber sido tradicionalmente zonas desasistidas en servicios, infraestructuras y equipamientos al estar situadas geográficamente en la zona del interior de nuestra Comunidad.

¿Cuáles y cómo serían las características, principios y procedimientos políticos que te agradarían que se plasmasen para que estos 40 años de democracia local significaran, básicamente, pueblos vivos, en una comarca en marcha?

En estos tiempos de la comunicación y la interrelación global entre los pueblos del mundo, tras estos 40 años de libertad democrática, me gustaría pensar que hayan podido servir para aprender algunas lecciones sociales, ya que ningún pueblo actualmente puede pervivir por sí mismo, Enguera no puede quedar desgajada de la Comarca de La Canal de Navarrés, porque estando aislados no se va a ninguna parte. La Canal debe asociarse a La Costera para tener más fuerza institucional, ya que nuestra Comarca con alrededor de 18.000 habitantes necesita tener más peso demográfico junto a los habitantes de La Costera para desarrollar políticas realistas con el fin de alcanzar la sostenibilidad demográfica que garantice la calidad de vida necesaria para nuestros vecinos. Puesto que la tendencia en los últimos años ha sido la bajada de población y el envejecimiento, es necesario a nivel comarcal conseguir más y mejores servicios para revitalizar la población, puesto que el fenómeno de la emigración que hizo aumentar de población a nuestros pueblos ya ha pasado, y pienso que el futuro de Enguera y la Comarca está en ofrecer servicios de calidad para los vecinos, con vías de comunicación adecuadas, la educación, la sanidad, y la actividad deportiva y cultural en desarrollo para facilitar la vida a los vecinos.

Si estamos aquí, a finales del 2019, ¿qué cuestiones quedan pendientes de abordar en los pueblos, en la comarca, en las mancomunidades? ¿Qué propuestas de presente-futuro plantearías? ¿Qué complicidades-convivialidades pondrías en marcha con la sociedad civil organizada para garantizar el presente-futuro de las gentes de la Canal de Navarrés?

Lo fundamental para nuestros vecinos es el trabajo, un vecino que trabaja puede desarrollarse como persona y además contribuye al desarrollo económico y social de nuestros pueblos. Por esto, creo que la necesidad urgente es tener un polígono industrial, de ámbito comarcal, y consiguiendo un acuerdo entre todos los ayuntamientos de nuestra Comarca para ubicarlo dónde venga bien para el desarrollo comarcal, teniendo en cuenta la red viaria, y así a las empresas de la Comarca les vendría mejor para el transporte, para abaratar costes, y para su relación con los clientes; y por supuesto teniendo en cuenta que debe ser sostenible para respetar nuestro medioambiente. Y en el ámbito local, para Enguera, comparto la idea, que propuso nuestro equipo socialista, de que el Ayuntamiento adquiriese el solar de la antigua Fabrica Piqueras y Marín, y construir un auditorio municipal en par-

Carne y sal. Aquilard-la i retolador permanent. 2016.

te de esos terrenos. Además, considero necesario desarrollar un acceso de carretera a la Autovía Valencia-Albacete, que pienso que debe ser por la carretera que va a Alcudia de Crespins, mejorando su trazado y adecuándola al tráfico actual y futuro, con lo cual también se conseguiría una buena comunicación con el tren que facilitaría la forma de viajar entre nuestra Comarca y Valencia.

Podríamos decir que el futuro —económico, social, poblacional...— del territorio del Caroig ha estado estancado como consecuencia de la escasa inversión pública y privada, la insuficiente innovación... ¿Cuáles son las perspectivas económicas, sociales, culturales, turísticas... que tu observas para el presente-futuro de nuestras gentes, de nuestros pueblos, de nuestra comarca?

Para el futuro de Enguera y nuestra Comarca considero imprescindible el desarrollo de varios proyectos, como ya he dicho es necesario un polígono industrial comarcal para fomentar el trabajo de los vecinos. Y también la creación de una empresa pública o mixta a nivel comarcal, que podría ser viable para la gestión de los residuos de todos nuestros pueblos, fomentando la concienciación de la población con la recuperación del sistema de recogida selectiva de puerta a

puerta; y para la gestión deportiva y cultural en conjunto, prestando un servicio de cercanía y calidad a la población.

Respecto a Enguera, pienso en la construcción de un auditorio municipal para incentivar la actividad musical y cultural. También es necesario crear una casa de la juventud, como un espacio de ocio, para que la juventud enguerina potencie sus habilidades y desarrolle sus relaciones sociales. Y para el segmento opuesto de población, hace falta un centro de día y residencia de ancianos de carácter público, que complemente el servicio actual de la Residencia San Rafael de carácter privado, ya que en un futuro serán necesarios los servicios de ambas residencias debido al aumento de la demanda social en este aspecto vital de las personas en la vigente sociedad. Y en el segmento tradicional de actividad económica de nuestros pueblos, como ha sido la agricultura, la tendencia debiera ser también a la integración comarcal, por ello partiendo de la Cooperativa de Enguera, como entidad más desarrollada y potente, las otras cooperativas deberían unirse a ésta, para realizar una gestión conjunta de todo el volumen agropecuario de la Comarca.

Alguna cosa más que quieras decir, añadir o en la cual quieras incidir...

Quisiera despedirme señalando que a pesar de las insuficiencias y escaseces que padece Enguera y nuestra Comarca, y de los retos que plantea el porvenir, confío en un futuro mejor para nuestros pueblos, ya que habiendo sido Alcalde de Enguera he podido conocer en profundidad el carácter de los vecinos, su afán emprendedor y su disposición al trabajo sin desaliento; y contando con nuestra juventud, la cual proporcionándoles unas herramientas adecuadas y competitivas serán capaces de salir airoso de las vicisitudes que se les planteen. Estoy seguro, además, que ese futuro pasará por el respeto al medioambiente, debido a la mayor concienciación por el cambio climático, pues la importancia de nuestros montes y fauna ha marcado y marcará el devenir de nuestros pueblos, influirá en el desarrollo de la actividad turística, y potenciará la actividad económica. Es indudable que necesitaremos políticas movilizadoras para encontrar soluciones viables a los retos, de forma que haya personas que quieran vivir en nuestra Comarca por su entorno y calidad de vida, para ello necesitaremos mejores accesos, más servicios, amplias conexiones tecnológicas, oportunidades de emprendimiento, y el debido y adecuado respeto territorial ●

I. Algunes idees falses sobre el despoblament que cal erradicar del llenguatge polític i sobretot, que cal deixar de difondre des dels mitjans de comunicació com si foren certes:

1. El despoblament no és inherent a la ruralitat, no és una característica pròpia i congènita de la ruralitat.

Si per un nombre d'anys indeterminat es privara a la ciutat de València d'un transport públic eficient, i a més a més es quedara sense bones cobertures telefòniques, ni telecomunicacions ràpides, si passara a tindre l'hospital més pròxim i les oficines de l'Administració Pública a 70 o a 100 km de distància, i deixara de disposar dels serveis bancaris bàsics, ect. Si de sobte València o qualsevol gran ciutat tinguera totes aquestes carències, no per això es convertiria en un poble rural. Potser es despoblara ràpidament i segurament moltes joves emigrarien per a viure en ciutats més competitives, però no per això seria un poble rural. I a l'inrevés, qualsevol poble valencià continuarà sent rural per més que aconseguim que dispose de tots aquests recursos i serveis tan necessaris com bàsics. Ruralitat no significa carència de drets bàsics, només vol dir poblacions menudes. Curiosament, a la informació difosa en alguns mitjans de comunicació les poblacions resulten ser més rurals quan major siga la quantitat de recursos bàsics de què se'ls està privant.

2. El despoblament no és un fenomen natural o neutre, com s'ha dit, i per tant, no és irreversible. Tampoc és un fenomen imprevisible. És un problema induït per un mal govern del territori. Té causes polítiques i conseqüentment hi ha institucions responsables.

La ubicació i la distribució territorialment desigual de les infraestructures, les dotacions i els serveis ha estat la causa principal de que l'activitat econòmica i les densitats demogràfiques es despleguen d'una manera tan desequilibrada. S'ha evitat fer una avaluació de l'impacte territorial prèviament a decidir la ubicació d'importants infraestructures i dotacions. Com diu el moviment de l'Espanya Buidada, «l'Espanya Buida és l'altra cara resultant de l'Espanya Radial». A casa nostra, si s'haguera fet passar el traçat de l'AP7 per la zona central de les terres de Castelló a hores d'ara a penes hi hauria despoblament, l'activitat econòmica estaria territorialment més i millor distribuïda, i a més a més, probablement el model turístic litoral seria de major qualitat i també el turisme de les zones de muntanya.

Manifest per un govern equitatiu del territori valencià condició per a revertir el despoblament

Fòrum de la Nova Ruralitat Comarques del Nord

El buidat quantitativament important de molts pobles de l'interior —que sovint es fa sinònim de despoblament— no ha succeït ara de sobte. Es va produir bàsicament amb l'èxode rural dels anys 60, 70 i 80, i va consistir en una transferència de població activa dels pobles a les ciutats, que aleshores s'estaven industrialitzant. Durant aquelles dècades aquest procés va ser afavorit i fortament esperonat des de l'Administració de l'Estat.

És aquest fenomen, és a dir, és el buidatge d'aquelles generacions, d'on arrosseguem les actuals poblacions amb piràmides d'edat molt envellides. Per aquesta raó, si ara es produïra un flux de població de residents de la ciutat cap als pobles, aquest hauria de ser molt intens per a què durant algun temps no seguira havent pèrdues en el total d'habitants de molts municipis. Sobretot d'aquells que a hores d'ara estan altament envellits.

S'ha de tenir ben clar que poden haver-hi i de fet hi ha, pobles amb pocs habitants que gaudeixen d'una excel·lent salut demogràfica i apunten a un gran futur. Així mateix, quan de forma genèrica identifiquem el terme despoblament amb la pèrdua del nombre total de residents fixes i a continuació amb la idea de pobles sense futur, podem estar generant confusió, perquè no sempre és així. València, Barcelona, Milà i Castelló perden població i no són pobles des poblats. A hores d'ara, el problema se centra en la pèrdua de joves als pobles menuts. També les ciutats, com ara Castelló, en perden. Però l'impacte és diferent al que això produeix als pobles que van patir l'èxode rural.

4. Per tant, quan parlem de despoblament a les comarques rurals castellonenques d'interior, no podem fer-ho d'una manera genèrica (pèrdua de població) ni indeterminada (totes les edats). Això genera una imatge falsa del despoblament, alhora que negativa del rural.

La situació actual és que una part de la joventut, especialment d'aquella que ha adquirit un major nivell d'instrucció, abandona els pobles o no retorna per a desenvolupar el seu projecte professi-

onal al poble quan ha acabat els seus estudis, en major mesura les xiques. Cal dir que aquest fenomen està ocorrent anàlogament a les ciutats del litoral, però amb un impacte i una visibilitat considerablement menor que als pobles més menuts. La inserció social i professional de la joventut és en general força complicada, però la posició desigual en infraestructures i recursos a la que s'ha abocat a algunes zones rurals afegeix dificultat a la joventut que habita aquests espais. Mentre que per a recuperar un cert equilibri en la seua estructura demogràfica, els pobles menuts necessiten joventut.

5. No es tracta en absolut, com sovint s'insinua, d'un conflicte entre medi rural i medi urbà. Es tracta, en canvi, de l'efecte persistent d'una gestió desigual del territori que deixa als pobladors de les zones menystingudes privats d'importants drets de ciutadania, que en una situació complexa i de perspectives incertes com l'actual, els fa més difícil poder construir el seu futur des dels pobles.

Les fortes desigualtats territorials no fan que el país siga millor, ans al contrari, una ruralitat equitativament gestionada és garantia d'una major prosperitat. La diversificació d'activitats del rural valencià més enllà dels tòpics de l'agricultura i el turisme, s'estén més tímidament del que podria degut a la desigual posició en la que es troben els territoris. La joventut valenciana i molt especialment les persones joves formades i qualificades, ha de poder escollir fer la seua vida en un medi urbà o en un rural, conscients de que representen estils de vida diferents, amb avantatges i amb inconvenients, però ha d'haver unes condicions de vida equivalents en tot el territori valencià per a què això siga realment factible.

II. Condicions prèvies per a revertir el despoblament del rural d'interior castellonenc

Malgrat la desigualtat, tenim una ruralitat moderna, diversa i activa, amb gent que ha demostrat ser capaç de reeixir en tots els camps professionals i en nombroses activitats de la més avançada complexitat tecnològica. Ocupacionalment no hi ha cap raó per pensar que la ruralitat ha de ser únicament agricultura, ramaderia i turisme. Qualsevol activitat professional i industrial són també possibles.

Però aquestes experiències que caracteritzen la nova ruralitat ens han fet creure massa sovint que la solució depén de nosaltres mateixos i que amb les nostres pròpies forces i la nostra

voluntat ho resoldrem. Malauradament, val a dir-ho, tenim el convenciment que aquesta actitud no és realista i condueix directament al fracàs. Per més que ens agradaria que així fóra, els fets reiterats no ens permeten pensar que la recuperació econòmica, demogràfica i social del rural dependrà únicament de que apareguen pels pobles o s'incorporen als municipis rurals un grapat de persones amb una actitud emprendedora, inclús un grapat d'emprenedors col·lectius o cooperatius. Això ja sabem que no és cert i, a més a més, pot ser causant de grans desenganys i frustracions. El territori continua sent governat d'una manera tan desigual, que a hores d'ara els projectes exitosos al rural només poden constituir excepcions. I cal ser-ne conscients d'aquest fet.

Prèviament a que les persones i els col·lectius s'arrisquen a posar en marxa les seues iniciatives empresarials, a comprometre els estalvis o a posar en risc les seues professions, és imprescindible que es restituisca una mínima igualtat de condicions dins del conjunt del territori valencià. Cal que les persones puguin triar realment entre desenvolupar les seues professions al medi rural o a l'urbà. I sols es podrà triar quan les condicions dels territoris i per tant, els drets de les persones siguem equiparables.

En aquest context, per a què el rural valencià es recupere del despoblament que se li ha ocasionat cal seguir necessàriament una seqüència temporal que no es pot defugir. Per acabar amb el despoblament s'han de superar amb èxit, de forma seqüencial, les tres fases següents:

A) Una primera de reconeixement de responsabilitats institucionals i de compromís a posar fi a les polítiques que apliquen que han produït i produeixen despoblament en parts importants del territori valencià. És imperatiu que aquestes institucions es pregunten de debò com s'haurien de comportar per a no provocar despoblament i que tracten d'imaginar com podria ser una gestió equitativa del territori. S'ha de produir l'anunci públic per part de la Generalitat i de la Diputació de la seua decisió ferma que aquest serà el minut zero, a partir del qual es començarà a fer una gestió equitativa del territori deixant enrere les polítiques territorialment concentradores practicades fins avui mateix, i suprimint i substituint les actuals pràctiques normatives i adminis-

tratives que li fan tan difícil la vida al medi rural.

Aquest reconeixement hauria d'anar acompanyat de la publicació del mapa de la despoblació al País Valencià. D'aquesta forma s'identificarien amb claredat els territoris on el dret de ciutadania dels seus pobladors i pobladores s'ha menystingut i cal aplicar polítiques compensatòries. Aquest mapa permetrà aplicar polítiques específiques d'ocupació amb un

criteri territorial clar i amb normatives diferenciades per als territoris en despoblament. A més a més, permetrà la captació dels fons especials de la Unió Europea destinats a aquestes zones amb aquest fi que estan a punt d'aprovar-se.

B) Una segona fase d'inflexió, de final de la vella forma desigual de govern i d'iniciació en un nou govern equitatiu. Es farà l'anunci i l'exposició pública d'un pla de desplegament de serveis, infra-

Olivo. Aquarel·la i llapis. 2013.

estructures i dotacions, adaptat a les necessitats i elaborat de forma coparticipada amb les poblacions afectades (carreteres i equipaments educatius i sanitaris per suposat, també dotacions de personal suficients i amb segell distintiu ajustat al mapa territorial, transport públic sota demanda abans d'un any d'aquesta data, telecomunicacions amples i ràpides a tots els pobles abans d'un any des d'avui, així com els serveis bancaris bàsics...). Aquesta és una fase de transició pròpiament dita en què, mentre tant es comence a aplicar una gestió equitativa al conjunt del País Valencià, es projecten i dissenyen les polítiques de compensació del desequilibri territorial actualment existent. Es promulgarà un pla d'accions compensatòries i d'adequacions normatives, en el terreny fiscal i en tots els àmbits que depenen de les administracions —entre d'altres, una finestreta única realment efectiva sense desplaçament del municipi propi per a tota la ciutadania rural—. És previsible que en aquest període encara no hi hagen canvis econòmics significatius, ni creació d'ocupació, ni fluxos migratoris de joves cap als pobles, ni creació d'empreses. És raonable pensar que la inèrcia del passat perdure durant un temps. Abans d'assolir riscos econòmics, professionals i vitals, les persones voldran tenir una certa garantia que de debò podran competir i que els seus projectes socioeconòmics seran viables perquè operaran en igualtat de condicions a la resta del territori.

- C) I una tercera fase de relançament, en què tant l'Administració com la ciutadania assumeixen la nova situació i es comprometen econòmicament i socialment, en la construcció del nou futur rural demogràficament ponderat. Però aquest serà també un període d'expectació i d'acumulació d'il·lusions i d'esperança en una Nova Ruralitat equitativa imminent. Mentre tant, molta gent jove o bé adulta, tant s'hi val, començarà a mirar-se les ciutats d'una manera diferent i potser començarà a adonar-se'n que sovint es parlava de les di-

ficultats de la vida en els pobles petits traient-li així el focus i la mirada a la creixent degradació de les condicions de vida que està produint en les ciutats l'actual sistema de capitalisme neoliberal globalitzat, sense desvelar la depauperització de molta gent i les magres expectatives de futur dels joves urbans. Dues realitats, la tristor rural i la urbana, que rarament es presenten l'una al costat de l'altra en els mitjans de comunicació de masses. Si realment, passat un temps prudencial no massa llarg, la població rural veu que aquestes condicions que enumeràvem adés comencen a complir-se realment, aleshores el clima canviarà favorablement. Al respecte val a dir, que sent totes aquestes condicions molt i molt importants, potser la disponibilitat d'una telecomunicació ràpida i ampla, el transport públic baix demanda, el segell territorial d'ocupació i els serveis bancaris, siguen les més vistoses i les que farien més creïble que s'avança de debò cap a una gestió territorial equitativa. Feta i completada aquesta transició, la resposta del rural i la transferència de població jove qualificada del medi urbà al rural no tardarà a produir-se. D'altra banda, una població rural acostumada durant dècades a sobreviure malgrat una gestió governamental del territori clarament adversa, ja ha demostrat la seua capacitat d'emprendre noves accions i d'encetar nous camins, però ho farà més encara si hi ha programes de suport a la creació i desenvolupament de noves iniciatives professionals al medi rural. Cal pensar tanmateix, que l'espai urbà continuarà sent el principal mercat dels pobles rurals, però no únicament en producció primària, agrària, ramadera i silvícola o forestal, també en serveis professionals tècnics, jurídics, d'enginyeria, arquitectura, creació cultural..., (gabinets amb seu rural però amb punts d'atenció a les ciutats, bé siguen presencials, virtuals o ambdós). També ho serà en serveis socials i d'atenció a les persones, especialment a les persones majors. I per què no, en qualsevol especialitat de disseny, en producció artesanal i transformació de productes, ... I continuarà sent-ho, però en molt millors con-

dicions que ara en serveis turístics, esportius i culturals.

És obvi que estem referint-nos a un procés social complex, que hauria d'encetar-se de forma urgent i que requereix un fort compromís dels grups dirigents del país per a dur-lo endavant satisfactòriament. Convé subratllar tanmateix, que no es pot aplegar a la fase B, d'inflexió, sense haver-se produït satisfactòriament la primera fase. L'Administració ha de reconèixer i comprendre en profunditat la manera com ha produït i com està intensificant el despoblament i ho ha de fer públicament. Ha de comprendre com ho fa en cadascuna de les seues polítiques i de les seues maneres de fer quotidianes, si vol ser capaç de canviar-les. Si l'Administració no ho reconeix i no ho explica públicament, tampoc la ciutadania ho podrà comprendre i actuar en conseqüència. Després d'aquests darrers 60 anys de despoblament, el trànsit a un govern equitatiu del territori és tan difícil de creure, que la població rural i especialment els joves, voldran veure amb fets que realment s'avança en el canvi i que es comencen a garantir els drets de ciutadania també a les poblacions rurals.

III. Alguns suggeriments per a començar a revertir el despoblament

Els membres del Fòrum de la Nova Ruralitat de les comarques del Nord, distribuïts en grups temàtics, hem tractat d'encetar aquesta tasca avaluativa del desequilibri territorial, de manera general —tal com hem descrit fins ací— i de manera sectorial —com expliquem a continuació—. Hem triat un grapat de suggeriments, només amb la pretensió d'ajudar a les institucions que governen el territori valencià a reconèixer el seu paper despoblador en cadascun dels camps analitzats.

Val a dir que, de forma transversal a tots els grups, es constata com les diverses administracions apliquen una mirada molt distant del territori, poc sensible i escassament receptiva al coneixement de la realitat acumulat pels equips professionals que desenvolupen la seua feina en relació directa amb les problemàtiques concretes i específiques de cada comarca. Un estil de gestió més coparticipatiu redundaria en una millora immediata en l'eficiència dels serveis i en la qualitat de l'atenció als ciutadans. Sovint sense cap increment de costos. La centralització burocràtica de les administracions genera disfuncions que caldria corregir amb un estil de gestió més permanentment coparticipatiu ●

Uno de los signos más característicos del paisaje sonoro de nuestros pueblos lo constituyen sus campanas, en muchos casos su más antigua música, en palabras del campanólogo Francesc Llop. La misma que sus actuales habitantes, como los de hace siglos pudieron escuchar. Asomadas a los ventanales de las torres campanario conforman una de sus estampas más características, pudiendo señalarse que es este elemento uno de los elementos más definitorios a la hora de personalizar una comunidad humana, símbolo y referencia de la misma. Denostadas por la cultura arquitectónica de la Ilustración frente a las cúpulas, emblema del clasicismo, la abundancia de estas espigadas torres llamó la atención del escritor Víctor Hugo en su viaje a Valencia, ciudad a la que creyó poseedora de trescientos campanarios, suministrando modelos y tendencias a numerosas poblaciones.

La regulación diaria del tiempo, la vida religiosa y sus variados actos de culto articularon un complejo código de comunicación, vigente hasta el desarrollismo de los años sesenta, en que las electrificaciones masivas, y el proceso de secularización determinaron una atroz simplificación de los toques, relegando al olvido la figura del campanero y abocando a la destrucción a

Fotografía 1. (Fernando Calatayud). María del Remedio y San Francisco de Asís de Navarrés. 1756.

Las campanas de la Canal de Navarrés. La recuperación de un patrimonio

Enrique López Catalá y Fernando Calatayud Benito

numerosos bronce históricos, por el uso indiscriminado, y el carácter obsoleto de la tecnología aplicada entonces a las instalaciones, generalmente de calidad ínfima.

A finales de la década de los ochenta del siglo xx, una nueva mentalidad, fundada en la consideración de las campanas y sus instalaciones como bien patrimonial, determinó el inicio de un proceso de restauración de numerosos bronce, orgullo del patrimonio cultural valenciano, como el reciente decreto del Consell de treinta de noviembre de 2018, por el que se declaraban bien mueble de interés cultural setenta campanas de la Comunidad Valenciana datadas entre 1250 y 1659 ha reconocido (Decret 217/ 2018. Diari Oficial Generalitat Valenciana nº 8439, 7/ 12/ 2018, pp. 46945-46964). A él se ha sumado la declaración del Estado de 22 de

Fotografía 2. (José Francisco Serrano). Jaime Roses. Campana Micaela de Enguera. 1857.

Los campanarios de La Canal conservan valiosas campanas de los siglos XVII o XVIII de gran interés patrimonial, como la antigua del convento de Enguera, fechada en 1659, o las de las ermitas de San Antonio de Padua y del cementerio, de 1704 y 1780 respectivamente, la grande de Navarrés, María del Remedio y San Francisco de Asís, de 1756 y unos 930 kg de peso aproximadamente (Fotografía 1), la María Francisca del Remedio, del mismo campanario, fundida por Antonio Vicente Roses en 1785, o la Virgen de Gracia de Chella, de 1789. Esta última constituye el único testimonio del antiguo juego, destruido en la Guerra Civil.

Como ocurrió en la Revolución Francesa, o en las pugnas entre liberales y absolutistas, en la España de las primeras décadas del siglo XIX, en este conflicto se destruyeron numerosos broncees históricos. Fue el caso de Quesa, Bolbaite, Chella o Millares, cuyas campanas fueron bajadas con el pretexto de utilizar el metal en la fabricación de armamento bélico, dejando una en el mejor de los casos, para avisos o toques horarios. Durante la posguerra fundiciones valencianas ligadas a los descendientes de la familia Roses, como la de Manuel Roses Vidal de Valencia, los Hermanos Roses de Silla, o Juan Bautista Roses de Atzeneta d’Albaida, fundieron campanas industriales, para Bicorp, Bolbaite, Chella, Millares o Quesa, que reemplazaron a las destruidas. Se trató de campanas muy distintas de aquellas a las que sustituían, fundidas

de manera artesanal, generalmente a pie de torre, todavía en las postrimerías del siglo XIX.

Campanas como las de las iglesias parroquiales de Enguera, Navarrés, y Anna pudieron conservarse y tras haber sido restauradas constituyen hoy un valioso legado. Enguera las restauró en 2000, iniciando la recuperación de un patrimonio hasta entonces olvidado. Su conjunto de siete campanas, cinco litúrgicas de volteo, y dos para las señales horarias, conserva el bronce de mayor tamaño de La Canal, la Micaela, de 1350 kg, fundida por Jaime Roses en 1857 (Fotografía 2). Este fundidor juntamente con Vicente Moreno realizó en 1900 la mayor de la iglesia de Santo Tomás de Valencia, regalo del enguerino Enrique Sanchis, beneficiado y posteriormente párroco de la misma iglesia. Enguera ha conservado asimismo una interesante matracca, destinada a suplir a las campanas durante el Triduo Sacro, que todavía se utiliza. Anna, Navarrés, Chella y Bolbaite, también han seguido su ejemplo. En Millares y Quesa se han recuperado campanas sin uso, salvadas de la incuria por particulares, que las han donado, y han pasado a completar el número de broncees de sus campanarios, coadyuvando a situar a esta comarca entre las que más campanas ha restaurado en las últimas décadas. En la línea de otras destacadas en este proceso como la Vall d’Albaida, la Ribera Alta, la Costera o el Camp de Morvedre. La restauración ha permitido la posibilidad de tocarlas manualmente, algo que las ob-

soletas instalaciones de truchas de hierro y motores de tiro continuo dificultaban, coadyuvando al surgimiento de grupos de campaneros en Quesa y Navarrés. La juventud de la mayoría de sus miembros garantiza la perdurabilidad de sus proyectos de recuperación, ligados a la identidad de una comunidad, y a los códigos de comunicación de su paisaje sonoro.

Precisamente Navarrés ha completado recientemente el número de broncees requerido por su campanario con una nueva campana, sufragada por suscripción popular. De nombre san Gregorio, patrón de la feligresía, y 254 kilos, ha sido fundida por Abel Portilla en Gajano (Santander), (Fotografía 3), autor de otras, como la campana mayor de Quesa o la del convento de las religiosas Hermanitas del Cordero de Navalón, y cuenta con una instalación de Electrorecamp S.L., empresa que ha colaborado activamente en este proceso de restauración de los broncees de la comarca. La presencia en sus pueblos de obras de otros fundidores peninsulares como Rivera (Montehermoso, Cáceres), Barberí (Riudellots de la Selva, Girona), o Quintana (Saldaña, Palencia), atestigua el empuje de este proyecto, que no pretende únicamente la restauración de campanas y campanarios, sino que aspira a garantizar en un futuro su integridad, así como velar por la restauración y recuperación de los antiguos toques rescatados del olvido, aquellos que antaño confirieron identidad a sus comunidades ●

Fotografía 3. (Fernando Calatayud). Abel Portilla. Campana de San Gregorio de Navarrés. 2019.

Fa uns dies vaig llegir una història que em va deixar bocabadada. No pels detalls, plens de quotidianitat, sinó per la frase final que li donava a la banal i avorrida rutina un aire estranyat que banyava els lectors amb una esgarrifança poc habitual.

La història contava el dia a dia del Joan (nom fictici): «El Joan treballa de 8 a 15 h els dilluns, dimarts i dijous i de 8 a 14 h els dimecres i divendres.» Sembla un horari assequible, però cap horari és avaluable sense conèixer els seus entrellats. Per això la història continuava: «Durant la jornada de treball el Joan disposa només de dues pauses de vint minuts. Tot i que li agradaria que fos d’una altra manera, l’horari és inamovible. Així que per menjar-se l’entrepà que l’ajuda a combatre la fatiga ha d’esperar fins a una de les franges de descans nomenades i, a més a més, ha d’anar fins a l’espai habilitat —trajecte que li consumeix 6 minuts de descans. Pel que fa al temps de treball, Joan té l’atenció fragmentada en blocs d’una hora, també inamovibles. De manera que si té una millor disposició per fer en les primeres hores el que està programat per a les darreres tot el que pot fer és veure com la frustració se li va acumulant.» De moment no hi ha gens d’estrany en la història. Us convida, però, a seguir llegint.

«Els caps de setmana —continua la narració— Joan no pot descansar o gaudir-se els plaers de la vida. Les vesprades, tampoc. I és que ha de treballar per acabar el que no ha pogut acabar al matí —la qual cosa li ocupa entre dues i tres hores diàries— i, després, ha de revisar tot el que ha fet perquè l’endemà o la setmana vinent avaluaran al treball les capacitats que té. El temps dedicat a aquesta revisió varia entre 1 i 3 hores diàries segons el període de l’any en què es trobe. I el Joan té por i treballa de valent, perquè si la puntuació no és bona, la càrrega es fa més i més gran.»

Us imagineu com gaudirà les vacances?! Seran per a ell com el paradís! Però el cas és que, segons conta la història, després de cada dia festiu o de cada període de vacances, s’enfronta a avaluacions encara més dures. I és així com en els dies festius de buit burocràtic les tensions musculars i l’ansia del Joan creixen exponencialment a mesura que s’apropa el nou vinent dia de treball. I els dies festius, quasi buits de plaer, s’omplen d’un quefer caòtic on el fer i el desfer es confonen com els núvols en un dia de boira. Ja veieu que aquesta història hauria estat una avorrida història més de no ser per la frase final: «El Joan en té 13 anys i va a l’escola.»

És clar que la història que us he contat, i la història dins de la història —la del Joan— només són un recurs literari. Podríem dir, però, que aquestes històries,

Lluvia de estrelles. Acrílic sobre llenç. 2009.

Històries paradoxals

Carmen Martínez Sáez

encara que imaginades, són la realitat de moltes xiquetes i xiquets. Per això vaig rebre la frase final com un gel a l’esquena: doncs sembla paradoxal que el dia a dia de molts infants es puga descriure així. Calia fer genealogia del model d’escola que conservem hui per entendre i dissipar la paradoxa. La genealogia em portà fins a quelcom desconegut: que l’escola pública, universal i gratuïta es va crear a Prússia, durant l’època del despotisme il·lustrat amb un objectiu encara més desconegut que el seu desconegut origen: crear una població obedient.

És ara quan disposem dels recursos conceptuals per poder explicar la influència de l’educació en la formació de la nostra identitat, però ja el despotisme il·lustrat va tindre la intuïció —que poc després li seria confirmada per l’experiència— de què calia formar la mirada de les persones des de ben xicotetes per tal que deixaren de banda assumptes incòmodes per l’estat i focalitzaren la mirada en altres qüestions menys dolentes. I no només que focalitzaren la mirada, sinó que ho feren d’una determinada manera: amb passivitat. Amb l’objectiu clar, van omplir les paraules ‘universal, pública i gratuïta’ de contingut concret. Així van organitzar l’escola dividint-la en classes de 30 a 40 alumnes jerarquitzades per edat —i, moltes vegades, per capacitats—.

Classes on la majoria del temps el treball dels alumnes consisteix a estar asseguts escoltant i aprenent les respostes ja donades per la física, la biologia, la filosofia, etc. a determinades preguntes i sense l’oportunitat de ser elles mateixes les que amb l’experimentació i el treball conjunt arriben a la solució o les solucions de l’enigma plantejat. Classes on s’escolta una veu i no les múltiples veus que la formen. I, a més a més, en un espai arquitectònic amb una estructura, moltes vegades, ben similar a la dels hospitals o les presons. Les característiques continuen fins a un llarg etcètera (si esteu interessades en aquesta qüestió, podeu consultar el documental de lliure distribució titulat *La educación prohibida*). No obstant això, aquestes no són constitutives d’una escola universal, pública i gratuïta. Per això, des d’aleshores hi ha hagut propostes que han tractat de trencar amb el model prussià. Destaca entre elles la Institució Lliure d’Ensenyament (ILE), que durant la Segona República va fer un treball profund per canviar el model educatiu i per fer arribar l’alfabetització a tots els racons del nostre país. De fet, en la ILE es va formar una de les generacions més creatives de la nostra història, una generació amb veus múltiples i amb una forma de mirar que no permetia la passivitat.

Sembla, doncs, que cal parlar i defensar no només una educació universal, pública, gratuïta i de qualitat, sinó també un model capaç d’omplir el contingut d’eixes paraules que d’altra manera queden buides i poden, com ho estan fent, repetir un model —el prussià— ple d’històries paradoxals ●

Cuando el 25 de septiembre de 1807 nace en Bicorp (Valencia) José María Martínez Sánchez¹ la fotografía no estaba ni siquiera inventada. Será a partir de 1820 cuando se vayan sucediendo las innovaciones técnicas que lleven a su consolidación como nueva forma de expresión artística y Martínez Sánchez es uno de los primeros maestros en este arte. Por un tiempo estuvo relegado tras otros fotógrafos, todos ellos de origen extranjero, sin embargo, hay que destacar su enorme contribución al desarrollo de la fotografía con un nuevo procedimiento: el litográfico², más barato y más rápido que el método utilizado hasta ese momento. Aunque Martínez Sánchez se trasladó primero a Valencia y años más tarde, a Madrid, no pierde el contacto con Bicorp, donde su padre es secretario del Ayuntamiento; posteriormente, uno de sus hermanos también ejercerá ese mismo cargo.

Muchos de sus retratos de estudio se han conservado en la colección Manuel Castellano, de la Biblioteca Nacional de España; en el Archivo J. Laurent, que se conserva actualmente en Madrid; en el Archivo fotográfico Ruiz Vernacci, del Instituto del Patrimonio Cultural de España; en el Archivo del Museo del Prado; en la Fundación Lázaro Galdiano; en el Archivo General del Palacio, en Madrid; en el Archivo General y Fotográfico de la Diputación de Valencia... y por supuesto en colecciones particulares, como la que vamos a analizar.

Se trata de una colección particular, reunida por mí misma a lo largo de los años, mediante la compra de las fotografías a diferentes anticuarios y a particulares, que responde al deseo personal de completar la información sobre un personaje histórico y totalmente desconocido en Bicorp.

La fotografía nace en un momento de tránsito de la sociedad preindustrial a la sociedad industrial, favorecida por las innovaciones técnicas de la época. La burguesía es la clase social dominante del momento, que utiliza el retrato como instrumento de autorepresentación y afirmación de su ascenso social, aunque también la aristocracia, todavía importante en España, utiliza la fotografía como medida de afirmación y propaganda de su prestigio social. En concreto, el formato *tarjeta de visita* se adapta

Análisis de la colección de fotografías de José Martínez Sánchez (colección privada propia)

Manuela Mollá Villaplana

perfectamente a este cometido. La colección está formada por treinta *tarjetas de visita* de José Martínez Sánchez y dos de su sucesor en Madrid, Eduardo Blasco.

El formato de *tarjeta de visita*, de aproximadamente 9 x 6,5 cts. hizo posible la colección de diversos álbumes con temáticas diferentes, como personajes de la época, monumentos, etc. Era habitual en la época hacer ocho o nueve copias de cada fotografía, que se intercambiaban en reuniones sociales. La tarjeta de visita³ se introduce en España en 1860 y en mayo de este mismo año Martínez Sánchez se anuncia como *fotógrafo de tarjetas* de visitas.

Haciendo un análisis de la colección de José Martínez Sánchez, lo primero a destacar es que se trata de las llamadas *tarjetas de visita* de una dimensión 10 x 6,2 cm, con muy poca variación en las medidas del cantón que hace de soporte de la fotografía. Todas ellas están realizadas en el interior del estudio fotográfico, y solo en un caso aparecen dos personajes, en las restantes veintinueve se trata de un único personaje, hombre o mujer, todos vestidos a la moda de la época. La fotografía aparece en todos los casos enmarcada en blanco.

Toda la colección tiene impreso en cartón por el reverso la autoría de la fotografía, incluidas las dos que especifica que corresponden a su sucesor, J. B., en este caso su sobrino político Eduardo Blasco y corresponden a cinco impresiones distintas, aunque con variaciones. La impresión en el reverso ayuda a situarlas cronológicamente, junto con alguna anotación original de la fecha o la identificación del personaje fotografiado.

En el primer reverso, con trece fotografías, está impreso en negro o en azul: *“FOTOGRAFIA DE J. MARTÍNEZ SANCHEZ 1 Y 3 PUERTA DEL SOL”* Este reverso se situaría entre 1860 y 1862⁴. Destaca la única fotografía coloreada de toda la colección, en la que

aparece escrito a lápiz que corresponde a *César Piquer y Morales, abuelo César*, miembro de ejército, general togado, miembro del Consejo Superior de Guerra y Marina española, a quien se le otorgó la *Gran Cruz de la Orden del Mérito Militar* por la reina regente María Cristina. Este nombramiento aparece en el *Diario Oficial del Ministerio de la Guerra* el domingo 9 de febrero de 1890. Se le fotografía vestido con levita y con un libro en la mano. Martínez Sánchez intenta captar al personaje a través de la situación en la que es fotografiado, con una mirada firme. Hay que destacar la descomposición armónica del rectángulo que se aproxima a una sucesión de Fibonacci en la que se tiende a un rectángulo en proporción áurea; esta misma descomposición se observa en muchos de los retratos masculinos.

Otro personaje de la época es sin duda Ruiz de la Vega⁵, en este caso aparece escrita a lápiz la palabra *senador* en el reverso. Se trata de un político de la época que ocupó distintos cargos como el de gobernador de Ávila, senador y vicepresidente del Senado (1863-1866); en 1838 formó parte del gobierno como ministro de Gracia y Justicia durante la Regencia de María Cristina. Con este mismo reverso se fotografía a Cayetano Aguilar Vela, astrónomo, que pertenece a una familia de intelectuales, personaje que también fue retratado por E. Otero, otro fotógrafo destacado de la época.

El segundo reverso, con una única fotografía, tiene la misma dirección, pero con la palabra *“FOTOGRAFÍA”* en forma de media luna, (igual que *“PUERTA DEL SOL”*). En este caso también consta como pie de fotografía: *“J. MARTINEZ SANCHEZ. Foto”*, aparece escrita a pluma negra la fecha de 1862 y por el reverso *“Saavedra relojero de Madrid 1862”*, junto a algunas letras ilegibles. Se trata de Vicente Saavedra, quien fue relojero en la calle de la Montera, 33, como consta en el *Anuario general del comercio, de la industria y de las profesiones de Madrid de 1858*⁶.

La siguiente serie de fotografías corresponde a un reverso totalmente distinto, con cuatro fotografías, que situamos cronológicamente entre 1862 y 1868. Aparece impreso el escudo real y la siguiente leyenda: *“J. MARTINEZ SANCHEZ FOTOGRAFO DE S.A.R.*

EL INFANTE D. SEBASTIAN. Puerta del Sol nº 1 y 3. MADRID”. El infante Sebastián Gabriel de Borbón y Braganza (1811-1875)⁷ fue un miembro de la Familia Real, formó parte del ejército carlista, pero tras la muerte del primer heredero carlista pidió a su prima (Isabel II) ser restituido de sus honores y a partir de ese momento participó en las actividades cortesanas, entre las que destacaba la fotografía.

Dos de estas fotografías son de busto, una de un caballero sin identificar y la otra de Antonio Aguilar y Vela⁸, científico. Fue autor de varios trabajos astronómicos y director del Observatorio Astronómico de Madrid, hermano de Cayetano Aguilar Vela, también fotografiado por Martínez Sánchez. Otra de un caballero sin identificar de pie, similar a la fotografía de César Piquer.

Con la misma impresión del escudo, en color sepia, pero con una modificación en la dirección, por un cambio en el callejero de Madrid en 1862, que pasará a ser el nº 4, existe una fotografía

de señora sin identificar, la fotografía enmarcada por una delgada línea en color sepia y por un marco de cartón blanco, con pie de foto donde aparece la impresión *“J. Martínez Sánchez.foto”*. La composición en triángulo isósceles se aproxima a las proporciones áureas y por tanto estructura la escena en una composición clásica. La señora se apoya sobre una silla, posiblemente por el gran intervalo de tiempo necesario para tomar la fotografía; esta misma situación se repite en otros retratos de señoras.

La siguiente impresión aparece con escudo en color negro y con la leyenda: *“J. Martínez Sánchez FOTOGRAFO DE SM el infante d. Sebastián. Puerta del sol 1 y 3”*. Por tanto, es anterior a 1862, todo ello sobre un fondo ocre enmarcado en blanco. Las dos fotografías que se conservan tienen un pie de fotografía donde también está impreso *“J. Martínez Sánchez.foto”*. La primera se trata de una señora desconocida sentada y la segunda es un busto de Carmen Cuadrado Angulo, esposa de Antonio Aguilar Vela.

Con idéntico reverso, también en color ocre hay cinco fotografías y las cuatro primeras con pie de foto *“J. MARTINEZ SANCHEZ.foto”*, pero con la modificación de la dirección que pasa a ser el nº4, y por tanto posteriores a 1862, una perteneciente a un señor y dos señoras desconocidos, la cuarta de un busto masculino y la última de Don Nicolás Humbert⁹, fechada el 21 de enero de 1868. Como aparece escrito en el reverso a pluma, se trata de un conocido personaje de las Islas Baleares, que intentó construir el tren en Mallorca.

Con el mismo reverso, pero en color verde hay dos fotografías, la primera de un caballero desconocido y la segunda, más interesante, al tratarse de una señora inscrita en un óvalo, lo que realza su imagen; por el reverso aparece escrito a lápiz *“Matilde de Díaz”*.

Por último, a partir de 1868 desaparece el escudo en el reverso, como consecuencia de la revolución que destronó a Isabel II, y la alusión al Infante Don Sebastián y la leyenda *“J. MARINEZ*

¹ Según la partida de bautismo de la Iglesia de San Juan Evangelista de Bicorp (Valencia).

² RODRÍGUEZ MOLINA, M. J. y SANCHÍS ALFONSO, J. R. (2014). Una nueva visión de la fotografía española: la obra de José Martínez Sánchez, 1807-1874, Valencia: Railowsky, página 82, 45 y 67.

³ Ídem

⁴ Ídem

⁵ https://es.wikipedia.org/wiki/Domingo_Ruiz_de_la_Vega

⁶ Anuario general del comercio, de la industria y de las profesiones de Madrid de 1858.

⁷ <http://dbe.rah.es/biografias/15406/sebastian-gabriel-de-borbon-y-braganza>

⁸ <http://dbe.rah.es/biografias/24779/antonio-aguilar-y-vela>

⁹ <https://www.vialibre-ffe.com/noticias.asp?not=1166>

SANCHEZ, PUERTA DEL SOL 4, MADRID”, se inscribe en un óvalo con guirnalda. Se trata de una señora de pie con abanico con la estructura de triangulación armónica. En la segunda aparece una señora sentada y en el reverso, escrito a pluma, aparece “Dolores Soto de Vita”. Posiblemente Martínez Sánchez permanecerá en Madrid hasta 1869.

Por todo lo analizado podemos concluir que José Martínez Sánchez fue un maestro, un pionero, un fotógrafo de éxito, un artista que a través de sus fotografías recoge en su estudio la imagen de una sociedad con personajes representativos de la burguesía, de la política, artistas, intelectuales... a los que retrata intentando mostrar su personalidad; los refleja de una manera artística y armónica, utilizando los cánones clásicos. Está preocupado por conseguir captar la realidad, a pesar de lo reducido del escenario, y lo consigue utilizando diferentes complementos personales o muebles y

fijando su atención en la estructura de la composición, en la posición del cuerpo, de las manos y mejorando la nueva forma de manifestación artística del momento: la fotografía. También fue pionero en la comercialización de este nuevo arte y en su difusión y modernización. Un artista olvidado a quien hay que reivindicar a través de la difusión de su arte.

Bibliografía

VARIOS AUTORES, *Diccionario de Fotógrafos Españoles del siglo XIX al XX*. Editorial: La Fábrica / S.G. de Promoción de las Bellas Artes del Ministerio de Educación, Cultura y Deporte Año: 2014, páginas: 672

RODRÍGUEZ MOLINA, M. J. y SANCHÍS ALFONSO, J. R. (2014). *Una nueva visión de la fotografía española: la obra de José Martínez Sánchez, 1807-1874*, Valencia: Railowsky.

http://matematicas.uclm.es/ita-cr/web_matematicas/trabajos/240/La_seccion_aurea_en%20arte.pdf

Premios Agro 2019

El emblemático Jardín Botánico de Valencia se convirtió en la tarde del martes en el escenario perfecto para el homenaje que LAS PROVINCIAS, en colaboración con Banco Santander e Idai Nature, brindó al sector agroalimentario de la Comunitat Valenciana. La primera edición de los Premios Agro pone en valor el talento y reconoce la constancia, el carácter emprendedor y la innovación que agricultores, ganaderos y empresarios de la agroalimentación aplican a su trabajo en un sector que supone en conjunto el 18% del PIB valenciano. Vicente Fontestad, presidente del grupo Fontestad, exportador de cítricos, recibía el galardón a la Trayectoria ‘*Toda una vida*’. El premio a la *Integración Medioambiental* recayó en Elvira Chorques, ganadera y veterinaria. Vicky Foods, anti-gua Dulcesol, era reconocida con el galardón a la *Transformación Agroalimentaria*. La cooperativa de segundo grado Anecoop recibía el premio a la *Exportación*. A Adolfo García, gerente de Ecoiberope, se le entregó el premio a la *Innovación* por su trabajo en la especialidad de procesados veganos. La quesería La Planeta de Xert, recibía el premio a la *Iniciativa Joven*. El premio a la *Mujer del Año* ha correspondido a Regina Monsalve, ingeniera agrícola y empresaria ●

Los objetivos y finalidades del IETEC son:

1. El análisis de la problemática territorial, ecosocial, cultural, patrimonial, etc. de El Caroig y la propuesta de posibles soluciones.
2. La defensa del patrimonio natural, cultural, lingüístico, histórico y artístico de este territorio, fomentando su catalogación, conservación y divulgación.
3. Promover estudios e investigaciones científicas de interés y calidad para el territorio de El Caroig.
4. Contactar y coordinarse con otras entidades e instituciones así como adoptar las medidas necesarias para colaborar con ellas y promover un desarrollo territorial integral.
5. Sensibilizar a los poderes públicos, a las entidades ciudadanas y a la población en general sobre las necesidades locales, comarcales y territoriales.
6. Potenciar la imagen local y comarcal de este amplio territorio.

ELENA MARTÍNEZ GARRIGÓS
Artista plàstica

Elena Martínez Garrigós nace en Enguera el año 1990. Desde pequeña se ha sentido atraída por el mundo del arte y es por eso por lo que empieza a asistir a clases de pintura al óleo a los 9 años. Después de esta primera toma de contacto con las artes plásticas, tras acabar sus estudios de primer ciclo en el CEIP Eduardo López Palop de Enguera y de segundo ciclo en el I.E.S. Enguera, decide cursar el Bachillerato Artístico en el IES L'Estació de Ontinyent. En el año 2008 se matricula en Bellas Artes en la Universidad Miguel Hernández de Elche, campus de Altea, y en segundo curso, al tomar conciencia de la importancia de cuidar de nuestro Patrimonio Cultural, se traslada a la Universidad Politécnica de Valencia para proseguir sus estudios y terminar especializándose en la rama de la Conservación y Restauración de Bienes Culturales. Se licencia en 2013 y entre este año y el 2015 realiza el Máster Oficial en Conservación y Restauración de Bienes Culturales de la UPV para seguir formándose en la disciplina y así obtener un título específico de su profesión.

A lo largo de su carrera ha participado en exposiciones colectivas de artes plásticas con algunas de sus obras, entre las que destacan trabajos de escultura y pintura, y ha contribuido en campañas de Conservación y Restauración en Tartanedo y Setiles (Guadalajara), en las que se ha llevado a cabo la intervención de los retablos del Altar Mayor de sus iglesias parroquiales.

Su tesina final de máster “Estudio, puesta en valor e intervención de una colección de tipos móviles xilográficos” fue galardonada en el año 2015, en la III Edición de los premios de investigación de la Fundación La Sierra de la CV.

En el ámbito artístico, la abstracción en contraposición al realismo como forma de expresión y el reciclaje como instrumento para la realización de obras artísticas es una constante en su trabajo. El arte decorativo, la renovación de la materia y la integración de lo antiguo en el mundo moderno son algunas de sus inquietudes. En el ámbito profesional, como conservadora-restauradora, defiende que prima el respeto al original, la investigación y la buena praxis por encima de lo esencialmente artístico.

Títols i tècniques:

- Coberta: *Sopa de letras*. Aquarel·la. 2016.
- Pàg. 5: *Ojo del mundo*. Tècnica mixta. Encàustica, acríl·lic, collage i algeps sobre taula. 2010.
- Pàg. 13: *Carne y sal*. Aquarel·la i retolador permanent. 2016.
- Pàg. 14: *Lluvia de estrellas*. Acríl·lic sobre llenç. 2009.
- Pàg. 19: *Olivo*. Aquarel·la i llapis. 2013.

¿Dónde puedes encontrar nuestras publicaciones?

PAPELERÍA VDA. JAIME BARBERÁN

C/ Dr. Albiñana, 16
46810 ENGUERA

PAPER PLEGAT
INDUSTRIA GRÁFICA-IMPRESA

Pol. Industrial «La Vilva», C/ La Vall d'Albaida, 3
46819 Novetle • Teléfono 962 280 127
pedidos@paperplegat.com

La Rocha
hotel de montaña
c/ La Paz, 25 · Quesa

ARQUOLTA
SALVADORA · GCEPT

www.arquivoltaps.com
trinimartinez@arquivoltaps.com

ECOMUSEO de BICORP

Centro de interpretación del Patrimonio
C/ San Roque 11 · BICORP

BIBLIOTECA MUNICIPAL

Santa Cecilia, 17 · **BOLBAITE**

LLIBRERIA · PAPERERIA · ESPORTS

Lider's

Avda. Blasco Ibañez, 25 · Telèfon 96 224 01 25
46650 CANALS (València)

Eléctricas La Enguerina.

EMPRESA DISTRIBUIDORA DE ENERGÍA ELÉCTRICA

Pasaje las Palmeras s/n.
46810 **ENGUERA** (Valencia)
Tel. 96 222 45 12

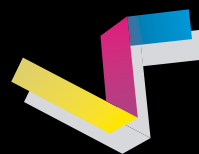

EMPRESA MUNICIPAL

AYUNTAMIENTO
DE ENGUERA

PAPER PLEGAT

INDÚSTRIA GRÀFICA-IMPREMTA

Pol. Industrial «La Vila», C/ La Vall d'Albaida, 3
46819 Novetlè • Teléfono 962 280 127
pedidos@paperplegat.com

institutió
alfons el magnànim
centre valencià
d'estudis i d'investigació

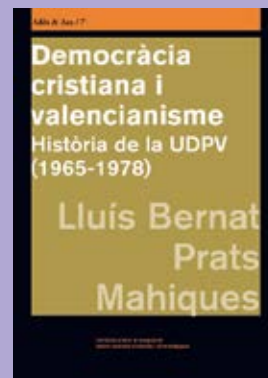
www.alfonselmagnanim.net

Ribera i jo, un diari
Artur Heras

El poble. Ascensió i caiguda de la classe obrera britànica (1910-2010)
Selina Todd

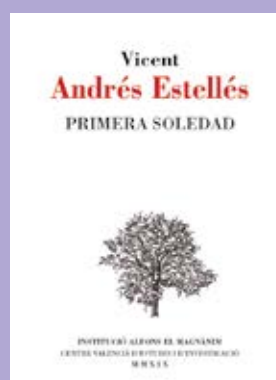
Democràcia cristiana i valencianisme. Història de la UDPV (1965-1978)
Lluís Bernat Prats

El Sàhara, la terra promesa
Vicent Garcia Devís

La música popular
Vicent Torrent

Primera soledad
Vicent Andrés Estellés

Fer país. Comunismo valenciano y problema nacional (1970-1982)
Vega Rodríguez-Flores

La resta risible. Principis per a un materialisme humorístic
Jorge Fernández Gonzalo